

FRYSLÂN

GESCHIEDENIS EN CULTUUR

4

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR 14E JAARGANG, DECEMBER 2008

inhoud

- 3** Voorjaarsexcursie(s) Koninklijk Fries Genootschap 2009
- 4** Een vernieuwd Hannemahuis in Harlingen
Meindert Seffinga
- 8** De Meerdijck: een onbekende hempolder tussen Heeg en Nijhuizum
Gerben Wierda
- 12** *Een Kinderleyn soo lobentlijk* in en buiten Friesland
Dr. J.D.Th. Wasseenaar
- 16** Gerrit van Loo, secretaris van Sint Annaparochie, zwager van Rembrandt
Ben Broos
- 21** Sietze Wopkes Wierda
Foppe Kooistra
- 24** Ynboekt

Hoofdredactie:
Meindert Schroor

Redactie:
Kerst Huisman, Martha Kist, Meindert Seffinga en
Marlies Stoter

Eindredactie en redactiesecretariaat:
Klazien Schroor-Dijkstra

Redactieadres:
Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.
Telefoon 058-2672072
E-mail: schroor@varenius.nl

Druk:
Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.

Ontwerp:
De Witte Vormgeving

Kopy, uitsluitend op diskette of via e-mail sturen
naar het redactieadres

Ledenadministratie en vragen over bezorging:
Hilda Dekkinga, telefoon 058-2555500
(alleen op dinsdag tussen 10.00-12.00 uur.
Email: fries.genootschap@friesmuseum.nl

Fryslân is een uitgave van het Koninklijk Fries Genootschap/Koninklijk Frysk Genootskip en verschijnt 4x per jaar.

Het lidmaatschap van het KFG bedraagt € 37,50 per jaar. Daarvoor ontvangt u viermaal per jaar *Fryslân* en eenmaal per jaar *De Vrije Fries*. Daarnaast hebben u en uw gezinsleden recht op gratis toegang tot het Fries Museum en museum Het Prinsessehof, gratis deelname aan of sterk gereduceerd tarief voor congressen en symposia, deelname aan de jaarlijkse excursies etc.

Losse nummer: € 3,95

Van de redactie

Op 12 september jl. opende het vernieuwde museum Hannemahuis in Harlingen als *Hannemahuis Centrum voor Harlinger cultuur en historie* zijn poorten. Reden voor ons redactielid Meindert Seffinga voor een vraaggesprek met zijn collega conservator Hugo ter Avest over het wel en wee van deze spraakmakende, multifunctionele museale uitbreiding en vernieuwing. Gerben Wierda doet verslag van de ontdekking in het 17de-eeuwse Kerkeboek van Heeg van een oude hempolder, de Meerdijck geheten, tussen Heeg en Nijhuizum. De dijkbrief van deze hem uit 1556/1563 geeft een fraai inzicht in de wijze waarop uiteenlopende waterstaatkundige zaken als dijkonderhoud, afwatering en visserij destijds waren geregeld. J. Wasseenaar schetst de overlev(er)ing van een middeleeuws kerstlied uit Twente in de reformatorische traditie in de drie noordelijke provincies. Ben Broos voegt met zijn beschrijving van de Bildtse grietenijsecretaris Gerrit van Loo weer een dimensie toe aan het Friese netwerk van Rembrandt van Rijn. Van Loo, die gehuwd was met Hiskia Uylenburg, ontfermde zich samen met haar een aantal jaren over zijn schoonzusje, Rembrandts toekomstige vrouw Saskia.

Foppe Kooistra attendeert ons op de in 1839 te Hemrik geboren Sietze Wopkes Wierda. Hij was in het Zuid-Afrika van ruim een eeuw geleden een grote naam als ontwerper van de belangrijkste overheidsgebouwen in de hoofdstad Pretoria en elders in het land. Wierda begon zijn carrière als constructeur bij de Staatsspoorwegen in Twente en kwam via Alkmaar en Amsterdam in 1887 terecht in de jonge Zuidafrikaanse Republiek (Transvaal). Hij overleed in 1911 in Kaapstad. We zijn er verder zeer mee ingenomen dat Rudy Hodel ook in de komende (vijftiende) jaargang de illustratie op het omslag zal verzorgen en voorzien van zijn inspirerend en prikkelend commentaar. Rest ons de lezers van dit blad goede feestdagen en een voorspoedig 2009 toe te wensen.

Bij de voorpagina:

De 'Teen' van Tinus Udding, 1963 – 1994, collectie Het Eerste Friese Schaatsmuseum, Hindeloopen

Voorjaarsexcursie(s) KFG 2009

Grafcultuur in de Wouden 16 mei 2009 en mogelijke reprise grafcultuur in Westergo 6 juni 2009

De Wouden

De reiscommissie van het Genootschap heeft voor het voorjaar van 2009 een reis ontworpen langs grafcultuur in de Wouden. Het wordt een zeer gevarieerde reis die tot bezinning zal leiden maar hier en daar ook vreugde in zich bergt. Zo zullen we op deze reis de mooiste grafengel van Friesland bewonderen, maar ook op bezoek gaan bij het graf van Frieslands meest bekende communist, van een strijder van de slag bij Waterloo en van de vrouw die waarschijnlijk het langst weduwe is geweest. We bezoeken grafheuvels en grafkelders van elite en adel, maar zien ook grafpalen van armoedzaaiers. Een begraafplaats in de fraaie stijl van de Amsterdamse School staat op het programma, maar ook een restant van een kerk waar binnen en buiten is begraven. De meeste plekken die

we bezoeken zijn buiten: kerkhoven en begraafplaatsen, maar we zullen ook rouwborden op verrassende binnenlocaties bezoeken. Voor een lunch in Beetsterzwaag of omgeving zal zorg worden gedragen. De reis vangt op 16 mei 2009 aan om 8:40 uur in Heerenveen en zal omstreeks 18:00 uur worden afgerond bij NS-station Heerenveen.

Westergo

Omdat de aankondiging ervan pas in de zomervakantie verscheen, heeft menigeen zich niet op tijd kunnen opgeven voor de excursie in augustus jl. Daarom hebben we deze tocht – langs graven en grafmonumenten in het kleigebied van Westergo – moeten afblazen. Reden om hier opnieuw aandacht op te vestigen. We willen namelijk graag weten of er op dit moment toch zoveel belangstelling is voor deze reis (voor meer informatie zie *Fryslân* nr 2-2008), dat we de excursie wederom kunnen aanbieden. Bij voldoende belangstelling zal deze reis op zaterdag 6 juni plaatsvinden. Ook bij deze reis is een lunch inbegrepen.

Voor mensen die minder goed ter been zijn, zijn deze reizen helaas niet aan te raden. De excursiekosten zullen ongeveer € 50,- per persoon per reis bedragen. Wilt U één of beide reizen maken, geef dan één of beide gewenste reizen aan ons door:

- Wouden 16 mei
- Westergo 6 juni

U kunt Uw opgave mailen naar de heer Spanninga: sph@dockingcollege.nl

U kunt ook een briefje met uw gegevens sturen naar H. Spanninga, Grote Kerkstraat 212, 8911 EG Leeuwarden, onder vermelding van het aantal deelnemers. Vergeet niet duidelijk uw complete correspondentieadres, inclusief telefoonnummer te vermelden. Voor nadere informatie kunt u 's avonds bellen met Spanninga: 058-2152601

In *Fryslân* 1-2009 (maart) zullen wij berichten over de stand van zaken. We hopen dat dankzij deze tijdige berichtgeving veel genootschapsleden een interessante reis/ reizen in het verschiet hebben.

De reiscommissie
Jantsje Sikma, Sipke Feenstra, Peter Karstkarel,
Hotso Spanninga

Droeve engel bij het graf van Clara in Oud Beets

Een vernieuwd Hannemahuis in Harlingen

Op 12 september 2008 heropende het Hannemahuis in Harlingen na een ingrijpende verbouwing en uitbreiding. Wat is er veranderd? Tijd voor een gesprek met conservator Hugo ter Avest.

Het Hannemahuis richt zich op de geschiedenis van Harlingen. Maar laten we eerst eens kijken naar de geschiedenis van het Hannemahuis zelf.

In 1934 heette de stad Harlingen 700 jaar te bestaan. Dat werd uitgebreid gevierd, onder andere met een tentoonstelling in de Rijks Hogere Burger School (HBS). In 1954 werd nog eens zo'n tentoonstelling gehouden, toen op drie plaatsen in de stad. Naar aanleiding van deze tentoonstelling verscheen in de Harlinger Courant een artikel waarin werd gesteld dat de stad nu wel toe was aan een museum. Het gemeentebestuur voelde daar wel voor, maar het zou echter nog enige tijd duren voordat er geschikte huisvesting voor het museum werd gevonden. Het was uiteindelijk de Harlinger zakenman Leendert Jacobus Hannema die de knoop doorhakke. Hij stelde het ongebruikte kantoor achter zijn woonhuis ter beschikking aan de gemeente. Hier kon het museum worden ingericht. Na zijn dood in 1964 werd het hele woonhuis van Hannema ten behoeve van het museum beschikbaar gesteld aan de gemeente. Leendert Hannema wordt met recht gezien als de stichter van het museum.

En hoe zit het met je eigen geschiedenis. Hoe ben je in Harlingen terecht gekomen?

Tot mijn dertiende wilde ik boswachter worden. Daarna dacht ik dat mijn toekomst zou liggen in de kunst- en antiekhandel. Na de MAVO volgde ik daarom de MEAO. In de antiekhandel moet je per slot van rekening over enige commerciële kennis beschikken. De belangstelling voor antiek was mij van huis uit al mee gegeven. Mijn vader was vrijwilliger bij museum Flehite in Amersfoort. Als gezin bezochten we menig museum en ook de antiekbeurs in Delft bezochten we. Het ging dan niet zo zeer om het kopen, maar meer om het bekijken van de antiquiteiten. Antiquair ben ik niet geworden, want toen ik mijn diploma MEAO had behaald verkeerde de antiekhandel in een diep dal. Een decaan van de MEAO bracht mij op het spoor van de Reinwardt Academie (hogeschool voor museologie in Leiden, nu Amsterdam). Na een stage en vrijwilligerswerk in het stedelijk museum van Kampen, solliciteerde ik in 1986 naar de functie van conservator van het gemeen-

telijk museum Hannemahuis in Harlingen. In 2003 ben ik afgestudeerd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam als kunsthistoricus.

In 1988 was er ook al een verbouwing, nu weer. Als je maar lang genoeg blijft zitten, dan maak je vanzelf meerdere verbouwingen mee. Dan breek je dingen af, die je eerder hebt opgebouwd. Dat is niet helemaal onlogisch, want ook na een verbouwing is verbetering altijd mogelijk. Zoals in de routing bijvoorbeeld. Het museum is nu uitgebreid naar achteren, waarmee we de kans kregen om de routing aanzienlijk te verbeteren: een centrale gang, die links en rechts toegang biedt aan de verschillende zalen. Dan sneuvelt er wel eens een wandje dat twintig jaar geleden is gebouwd.

De directe aanleiding van deze verbouwing was de vondst van een jeneverstokerij?

Dat klopt. In 2000 werden onder de vloer van de tentoonstellingszaal de restanten van een voormalige jeneverstokerij aangetroffen. Dat vertraagde weliswaar de verbouwing van de tentoonstellingszaal, maar ik zag ook kansen. Wanneer we iets met de geschiedenis van deze jeneverstokerij wilden gaan doen, dan moest er op een andere plaats ruimte komen voor de tijdelijke tentoonstellingen. Uitbreiding van het museum dus. Al met al heeft het wel lang geduurd

Jeneverstokerij

voordat die kansen gerealiseerd konden worden. Dat was wel eens lastig, vooral bij het inrichten van tijdelijke tentoonstellingen. Het voor mij geen optie om bij gebrek aan een tentoonstellingszaal geen tijdelijke exposities meer te organiseren. Een museum moet aan de weg timmeren. Tentoonstellingen zorgen voor leven in de brouwerij. Maar daarvoor moest ik wel steeds een deel van de vaste opstelling ontmantelen. En dan nog hield ik steeds het gevoel dat er te weinig ruimte beschikbaar was voor een mooie presentatie. Wat dat betreft bracht de vondst van de jeneverstokerij ons wel in de problemen. Maar ik ben altijd blijven geloven in de kansen die deze vondst bood voor de toekomst van het museum. En gelukkig is dat uitgekomen.

Waar lag het keerpunt?

Het was op een gegeven ogenblik dat uitbreiding van het museum niet kon rekenen op voldoende politieke steun. Dat veranderde na een bezoek van Otto Weijsenfeld van de gemeente Harlingen. Hij vertelde dat de gemeente op zoek was naar een betere archiefbewaarplaats. Zo ontstond het idee om museum en archief te combineren. Deze combinatie van twee gemeentelijke instellingen zorgde uiteindelijk voor het brede politieke draagvlak dat we nodig hadden.

De officiële naam luidt nu "Hannemahuis, centrum voor Harlinger cultuur en historie"

Ja. Gaandeweg het proces kwamen er meer partijen in beeld: Vereniging Oud Harlingen, Werkgroep Stadshistorie, Filmfonds, Stadsgidsenteam, Hein Buismansstichting, Openbare Bibliotheek en het Centraal Comité 1945. Allemaal organisaties die op de een of andere manier bezig zijn met de geschiedenis en cultuur in Harlingen. Het leek de gemeente een goed idee om dat te clusteren. Het is geen fusie geworden. Iedere partij heeft zijn zelfstandigheid en identiteit behouden. Iedereen organiseert ook zijn eigen activiteiten. Het nieuwe eraan is dat dit gebeurt in één gebouw. Voorafgaand aan de verbouwing zijn de wensen van deze organisaties geïnventariseerd. Het Filmfonds wilde graag een aparte ruimte. Het archief had een goed depot en een leeszaal nodig. Veel organisaties hadden behoefte aan vergaderruimte. Dat hebben we nu allemaal kunnen realiseren. Het was ook de opzet van de gemeente: wij zorgen voor een goede huisvesting van de instellingen en organisaties. Dan ontstaat samenwerking van zelf wel.

Het is misschien nog te vroeg om daar echt iets over te kunnen zeggen, maar werkt het in de praktijk ook zo?

Er zijn natuurlijk altijd zaken die je niet voorziet. Maar over het algemeen kan ik zeggen dat die samenwerking heel goed tot ontwikkeling is gekomen. Als je alleen al ziet hoeveel activiteiten er op het programma staan. Een waaier van verschillende bijeenkomsten: lezingen, cursussen, diavertoningen, literaire bijeenkomsten, kindercursussen. Dat trekt heel veel mensen naar het Hannemahuis. De reacties op deze

Hugo ter Avest

activiteiten zijn heel positief. En dat is alleen maar goed. Er gebeurt nu van alles en nog wat. Het bruist. En dat levert in de stad heel veel goodwill op. Ondertussen komt de samenwerking ook goed tot ontwikkeling. Een goed voorbeeld daarvan is onze wintertentoonstelling *Wel en wee van Welgelegen*. Deze expositie is voorbereid door anderen. Dat was voor mij wel even wennen, want ik ben een control-freak. Ik heb me echt moeten bedwingen, want pas onlangs is er overleg geweest over deze tentoonstelling. En toch heeft deze manier van werken grote voordelen, ook voor mij. Want de insteek is dat er juist voor de Harlingers veel herkenbaars is te zien in deze expositie. De mensen van de voorbereidingsgroep zijn vrijwilligers. Zij hebben meer tijd voor het verzamelen van materiaal dan ik. Bovendien zorgen ze voor interviews met mensen die bij *Welgelegen* hebben gewerkt. De voertaal is dan natuurlijk plat Harlingers. Zo krijg je veel meer - prachtige - verhalen los dan wanneer het in keurig Nederlands moet, omdat het meer de taal van het hart is. Mijn taak is het om er voor te zorgen dat het materiaal op een aantrekkelijke manier wordt gepresenteerd en dat de interviews in de expositiezaal goed te beluisteren zijn. Een mooie combinatie van vrijwilligerswerk waarvan de resultaten op professionele wijze worden gepresenteerd.

Het gebouw werkt de samenwerking dus in de hand. Een verbouwing is een lang proces dat begint met bouwtekeningen. Zijn de verwachtingen uitgekomen? Ik had nauwelijks ervaring met nieuwbouw. Wel met

verbouwingen. Toch leverden de tekeningen en besprekingen met architect Marten Atsma wel een bepaald beeld op. En wat minstens zo belangrijk is: ook een bepaalde sfeer. Atsma typeerde die als sober maar doelmatig. En dat is het ook geworden. In zijn algemeenheid zijn de verwachtingen die de tekeningen wekten goed uitgekomen. Hier en daar zijn verwachtingen zelfs overtroffen. De leeszaal van het archief bijvoorbeeld is groter dan ik mij van de tekening had voorgesteld. En dat geldt ook voor de ruimte voor het filmfonds. Voor de voorbereiding en realisatie was een ambtelijke werkgroep samengesteld met mensen die ieder hun eigen kennis en achtergrond inbrachten. Dat heeft geleid tot een mooi resultaat.

De nieuwe naam kwam al even ter sprake. Het Hannemahuis is nu "Centrum voor Harlinger cultuur en historie". Cultuur is een breed begrip. Is dat nog nader afgebakend?

Nee niet heel precies. Het uitgangspunt was dat negen organisaties en instellingen die in één gebouw zouden gaan samenwerken. Je zoekt dan een grootste gemene deler: dat is geschiedenis en dat is cultuur. Dan is het wel handig dat cultuur zo'n breed begrip is. Een vlag die de lading goed dekt. Je wilt ook niet een al te lange naam. Bovendien was het voor mij belangrijk dat de naam Hannemahuis bestaan bleef. We zijn dat verplicht aan de familie Hannema. De stichter van het museum heeft zijn huis beschikbaar gesteld aan de gemeente en bovendien werkte hij actief mee aan het verzamelbeleid van het museum. Daar mag wel wat tegenover staan. In de 51 jaar van ons bestaan heeft het Hannemahuis een bepaalde naam opgebouwd. En juist die naamsbekendheid was voor mij ook heel belangrijk.

Niet alle gedeelten van het gebouw zijn veranderd. Toch zijn de presentaties wel allemaal van plaats gewisseld.

Dat was een bewuste keus. Het voorkomt bedrijfsblindheid. Als je jarenlang gewend bent geraakt aan een bepaalde opstelling van bijvoorbeeld de afdeling scheepvaart, dan weet je dat een bepaald scheepsmodel het mooiste uitkomt op die ene plaats.

Door jezelf te dwingen tot herverkaveling kijk je met nieuwe ogen naar je collectie en naar de ruimte. Ook om een andere reden was een nieuwe opstelling nodig. We hebben namelijk op drie plaatsen nieuwe presentatietechnieken geïntegreerd in de vaste opstelling. Herschikking is dan automatisch het gevolg.

De multimedia hebben hun intrede gedaan in het Hannemahuis

Dat begint meteen al bij de entree van het gebouw. In de voorzaal is de kunsthandel van Henricus Baur gereconstrueerd. Hij wordt min of meer tot leven gewekt op een groot beeldscherm. Zijn zoon, de schilder Nicolaas Baur wordt sprekend opgevoerd. Samen leiden ze de bezoeker langs een groot aantal schilderijen. Ze vertellen iets over de kunsthandel, over de schilders en over de schildertechniek. Het oog van de bezoeker wordt door aan- en uitknippende spots automatisch naar het besproken schilderij geleid. Multimedia worden hier ingezet om dit verhaal op een levendige manier aan de bezoeker te vertellen. Op deze manier, gebruikmakend van film en virtuele historische figuren, wordt ook het verhaal van de jeneverstokerij van de familie Hannema verteld. En wie meer wil weten over de geschiedenis van de stad Harlingen kan plaats nemen achter een computer met een interactieve plattegrond van de stad. Via deze plattegrond worden bezoekers automatisch langs verschillende verhalen en foto's van bepaalde buurten geleid. Dit systeem is interactief, zodat de bezoeker zelf kan bepalen waar hij of zij meer over wil weten: welke straat, welke buurt, welke tijd.

Multimedia helpen om het verhaal van de geschiedenis van Harlingen te vertellen?

Niet hét verhaal, maar een verhaal. Je moet namelijk altijd keuzes maken. Onderwerpen die aan bod komen zijn de schilderkunst, nijverheid (aardewerk, jeneverstokerij, zilversmederij), scheepvaart, walvisvaart, admiraliteit, literatuur (Vestdijk), etcetera. Bij het maken van keuzes blijven ook onderwerpen achterwege. Het is denkbaar dat je later dergelijke onderwerpen nog eens naar voren haalt. In de afdeling scheepvaart bijvoorbeeld. Scheepvaart is een breed onderwerp. Nu is daar veel aandacht voor walvisvaart en zeevaartonderwijs. Waarschijnlijk gaan we daar na een jaar of drie weer eens een ander accent aan geven. De ontwikkeling van de haven bijvoorbeeld of de veerdiensten naar de eilanden. Langzame wisseling in de vaste opstelling.

Probleem is soms dat je wel iets wilt vertellen over een bepaald onderwerp uit de geschiedenis van Harlingen, maar dat er niet veel materiaal beschikbaar is. Als er nauwelijks voorwerpen beschikbaar zijn, is het lastig een expositie in te richten.

Zijn voorwerpen de vertellers van het verhaal?

Daar ben ik nog steeds niet uit. Voorwerpen zijn misschien meer de resultante van het verhaal.

Neem nu de zilvercollectie. Wat is nu precies het verhaal dat je daar mee zou willen vertellen. De zilversmid maakt zijn voorwerpen om geld te verdienen – brood op de plank. De zilveren voorwerpen worden verkocht aan mensen die iets van hun rijkdom en welvaart willen laten zien. Dat is het verhaal. Maar minstens zo belangrijk is het feit dat zilveren voorwerpen ook een esthetische waarde hebben. Je wilt mooie dingen laten zien in een museum. Datzelfde geldt voor de schilderijen. Het liefst laat ik schilderijen zien van Harlinger schilders waarop iets herkenbaars voorkomt: een stadsgezicht of een portret. Een stilleven zegt dan minder, hoewel deze wel in de presentatie van de kunsthandel van Baur zijn opgenomen, want daar wordt de kunsthistorische context er goed bij verteld. Maar elders let ik toch wel op de herkenbaarheid.

Ons gesprek wordt onderbroken door de bel van de voordeur. Het is maandag, dus het museum is niet geopend. Na een poosje komt Hugo ter Avest terug in zijn werkkamer. In zijn handen heeft hij een schilderij van Piet Hein van Asperen.

Toeval bestaat niet. Dit is een mooi voorbeeld. De schilder Piet Hein van Asperen was een tijd actief in Harlingen en is dus interessant voor ons museum. Toch verzamelen wij niet lukraak werk van Van Asperen. Het liefst hebben we schilderijen waarop iets te zien is van Harlingen. Dan sla je twee vliegen in één klap. Bovendien moet zo'n stadsgezicht ook in kunstzinnig opzicht kwaliteit hebben. Dat is met dit schilderij het geval: de kunstwaarde is goed en het biedt een uniek gezicht op Harlingen, vanaf de Bolswardervaart in dit geval. Herkenbaarheid is heel belangrijk voor ons museum. De belangrijkste leidraad voor de collectievorming en de presentatie is de geschiedenis van de stad Harlingen. Bij tijdelijke tentoonstellingen maken we wel eens een uitstapje en zijn we wel eens wat reukelijker. Maar bij het verzamelen en de vaste opstelling staat de Harlinger historie voorop. Dat geeft een heldere identiteit. Herkenbaarheid is in mijn ogen cruciaal voor de plaats die een museum heeft in de samenleving. Een museum

met veel herkenbare objecten verwoordt en verbeeldt de trots op de stad waar je woont of waar je bent geboren.

Heeft het nieuwe Hannemahuis dat gewenste effect in Harlingen?

Niet alleen in Harlingen. Ook daarbuiten. Kijk maar in het gastenboek. Ook de bezoekersaantallen spreken wat dat betreft boekdelen. In de twee maanden sinds de heropening zijn er al ruim 3.000 bezoekers geweest. Veel meer dan anders. De reacties zijn heel positief. Voorheen werd het museum ervaren als statisch. Dat hebben ze me destijds nooit gezegd, maar nu het door de multimediale presentaties wat levendiger is geworden, hoor je dat soort geluiden wel. Ik sprak laatst twee bezoekers van rond de dertig. Zij vonden het museum veel dynamischer dan voorheen. Dat is winst. Tegelijk is het goed te merken dat we onze oudere achterban niet van ons vervreemd hebben. Ook zij waarderen de nieuwe technieken positief. Oud en jong, deskundige of leek. Het heeft bij allen een positieve uitwerking. Voor mij een teken dat het beantwoordt aan het doel dat ik voor ogen had.

Na afloop van het interview blader ik nog even door het gastenboek:

“Het is prachtig geworden”

“Een geweldige opzet. Zeer de moeite waard, Uniek systeem met electronica”

“Geweldig. Bijzonder boeiend met combi van zeer oud en moderne techniek. Kom zeker terug”

“Feest om hier te zijn”.

“Dat het met zorg en liefde is ingericht is overal proefbaar”

“Harlingen kan trots zijn op zo'n prachtig museum”

Aanbouw Museum het Hannemahuis

De Meerdijck: een onbekende hempolder tussen Heeg en Nijhuizum

In hun standaardwerk over de Friese dijken onderscheiden Rienks en Walther een tiental hempolders die merendeels in de twaalfde eeuw werden aangelegd ten zuiden van de dichtgeslibde boezems van de Middelzee en de Marneslenk. In het oudste kerkeboek van Heeg, dat uit de zeventiende eeuw dateert, komt een tot dusverre onbekende hempolder voor die in de zestiende eeuw – en daarvoor naar wij aannemen – het zuidwesten van Wymbritseradeel tegen het gevaarlijke boezemwater beschermde. Het kerkeboek geeft daarbij veel informatie over de wijze waarop destijds de binnenlandse waterstaat en het dijkwezen in dit deel van de Zuidwesthoek waren geregeld.

Klem tussen klei en veen
De hempolders beschermden de lager gelegen kleistreken tegen het water uit de recenter opgeslibde en veel hoger gelegen kleigronden langs de Middelzee en de Marneslenk. Daarnaast boden ze bescherming tegen het water uit het zuiden, waarvan de toevloed voornamelijk te danken was aan de in cultuurname en ontwatering van de hoogvenen of woldstreken aldaar. De gronden die door de hemdijken werden beschermd waren zelf oorspronkelijk eveneens met veen bedekt geweest. Dat valt af te leiden uit toponiemen als Eemswoude, Exmorra, Wolsum en Eddeswald, de oude naam van Idzega. Dit veen vormde de noordflank van een immense hoogveenkoepel die zich tot aan Gaasterland uitstrekte.

De bewoners van de streek tussen Sneek, Bolsward en Workum kwamen als het ware klem te zitten tussen het uit van de hoger gelegen kleigronden in het noorden toevloeiende water en het water uit de laagveengebieden in het zuiden. Daar en in de meer zuidelijk gelegen hempolders, zoals de Ripperhem (rondom Greonterp) en de hem tussen Oudega en Heeg, werd het veenland gedurig verder afgebroken door voortschrijdende ontginning en afgraving (turf of zoutwinning). Dit alles werd versterkt door de overheersende zuidwestenwinden. Zo veranderde steeds meer land in meren, poelen, plassen en brekken. In de als binnenwaterkeringen fungerende hemdijken kwamen verschillende zijlen en sijnen voor ten behoeve van de afwatering en de scheepvaart. Dat blijkt uit een van de bepalingen (i.c. artikel 17) in een dijkbrief uit 1556 die in het Kerkeboek voorkomt:

Ten 17de datter gheen meer zijlen ende sijnen in deesen dijk gheleijt sullen worden sonder consent van de dijkgraven ende die ghemeene atten van deesen dijk.

Zijlen en sijnen zijn bekende begrippen, zeker in dit waterrijke deel van Friesland. Er zijn heel wat toponiemen die herinneren aan deze vormen van dijkdoorgangen. Natuurlijk is er al veel bekend over de vele zijlen die eertijds in Friesland gediend hebben om water te lozen op zee en een doorgang boden voor de scheepvaart. Afgezien van deze schut- en uitwateringssluisen is er vóór de algemene invoer van de (water)molen relatief weinig bekend over de beheersing van de waterafvoer binnen de bedijkte gebieden. Nog minder is bekend over de tweede vorm van dijkdoorgang, de sijnen. De begrippen zijlen en sluisen vinden we verspreid over geheel Nederland, zoals mede valt af te leiden uit de frequentie waarmee de familienamen Zijlstra en (van der)Sluis voorkomen. Dat geldt niet voor 'sijnen', hoewel het werkwoord 'sijpelen', dat daarmee geacht wordt in verband te staan, wel in het hele Nederlandse taalgebied bekend is. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* geeft een reeks onderling verwante betekenissen zoals waterlozing, doorgang van water, riool of sluis. In het hierboven geciteerde artikel worden zijlen en sijnen gelijkwaardig beoordeeld. Sijnen speelden blijkbaar een belangrijke rol in het beheer van de dijken en de bescherming tegen wateroverlast.

Het Kerkeboek van Heeg

Naast veel andere onderwerpen komen in het Kerkeboek heel wat vermeldingen voor die betrekking hebben op dijken. Anders dan de naam van deze bron suggereert is het niet zozeer een echt boek dan wel een verzameling van losse gevouwen folio's met handschriften over tal van onderwerpen, die pas later in een band bij elkaar gebracht zijn. Daarbij is getracht een indeling te volgen naar onderwerp. Dat blijkt niet alleen uit de opeenvolging van onderwerpen, maar ook

uit het feit dat op eenzelfde folio steeds chronologische aanvullingen zijn geschreven. De handschriften zijn voor een deel van de hand van Wibrandus Petri (Billandius) die predikant was te Heeg (1606-1625) en aldaar ook stierf. Verdere aantekeningen zijn van Gerrijt Janszn., schooldienaar te Heeg (1616-1664) en enkele andere personen. Waar Gerrijt Janszn vooral zaken vastgelegd heeft uit zijn eigen tijd, hield Wibrandus Petri zich ook bezig met het afschrijven van documenten uit de zestiende eeuw. Daarvan dateert het oudste uit 1511. Het is een kopie van een deels in het Oudfries gestelde ordonnantie van de *Bandeweeghen* die werd uitgegeven door de kerkvoogden. Deze heeft betrekking op het onderhoud van de *Osingenhuijstera weij deur Heegene Kerckbueren na die sets haeden toe vande Birdt*, vermoedelijk een soort kerkenpad. Eveneens van Petri's hand is een complete kopie van het Register van den Aanbreng uit 1511, waarin tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw aantekeningen en naamsvermeldingen in de marge zijn aangebracht. Zij maken het mogelijk een koppeling te maken tussen het Register uit 1511 en de Stemkohieren van 1640. Het zijn slechts twee voorbeelden van deze bron die in het verleden door meerdere historici is gebruikt voor studie en onderzoek. Een van hen was mr. L.J. van Apeldoorn die in zijn *De Kerkelijke Goederen in Friesland* diverse malen teksten uit het Hegemer Kerkeboek letterlijk weergeeft. Zoals reeds gememoreerd staan er ook diverse stukken in die dijkzaken behandelen. De meeste betreffen de verdeling van het onderhoud van dijken rondom Heeg en omstreken. Er staat ook een Register in van 'Floreen schietenden aan de zeedijk bij Colderzijl' (Koudumerzijl, waarvoor Wymbritseradeel onderhoudsplichtig was) en een Proces-verbaal van het overleg in 1611, over ieders aandeel in het onderhoud dat de dijkgenoten hebben, gehouden ten huize van Wibrandus Petri, predikant te Heeg. Deze aantekenin-

gen doen vermoeden dat Rienks en Walter niet op de hoogte waren met de inhoud van dit boek, gezien hun summier beschrijving van de 'Colderzijl' (pag. 371) en die van 'Lân under Aldegea en Heech' (pag. 361). Ook uit de hierna volgende dijkbrief blijkt dat de 'hem' die hierin beschreven wordt niet in hun boek voor komt.

De dijkbrief

De kopie van de dijkbrief werd in 1613 afgeschreven door Wibrandus Petri en hij bestaat uit een aantal onderdelen. De uitgebreide inleiding maakt duidelijk dat de originele brief op 12 april 1556 werd vastgesteld aan de hand van een ouder exemplaar wat nauwelijks meer te lezen was door verval en intensief gebruik en er ook geen kopieën meer waren. Een aantal hemgenoten kon zich met de nieuwe uitgave niet verenigen omdat enkele artikelen te zwaar werden bevonden, anderen waren daarentegen van mening dat sommige artikelen te licht waren. Dus werd besloten een werkgroep te benoemen die de geuite bezwaren moest verhelpen. Dit leidde tot een herziene uitgave die gedateerd is op 7 oktober 1563. De toen opgestelde tekst is kennelijk lange tijd in gebruik geweest, zonder dat de regeling indertijd was goedgekeurd door de grietman. Er staat namelijk geschreven dat recent (betrekkelijk kort voor het afschrijven in 1613) daarover onenigheid was ontstaan. De regeling werd daarop door de toenmalige grietman van Wymbritseradeel Douwe van Botnia alsnog goedgekeurd. Deze Douwe mag niet verward worden met Doco van Botnia die pas in 1615 aangesteld was als grietman (20 juni). Dat het hier om twee verschillende personen gaat blijkt ook uit een verslag van 27 oktober 1616 in hetzelfde kerkeboek. Doco van Botnia bevestigt daarin een ordonnantie die in 1604 was uitgegeven door zijn voorganger Douwe van Botnia. In tegenstelling tot hetgeen in de bekende naamlijsten van grietmannen van de hand van Baerd

van Sminia en Andreae wordt beweerd was Doco van Botnia niet de opvolger van Syds van Botnia. Uit de handschriften in dit Kerkeboek blijkt namelijk dat Douwe van Botnia zeker vanaf 1604 tot 1615, het sterfjaar van Syds van Botnia, die functie heeft bekleed. Vervolgens werd Doco van Botnia in dat jaar benoemd, waarop Douwe ontvanger-generaal werd van de Staten van Friesland, een functie die hij in de jaren 1616 en 1617 tot aan zijn dood in Franeker bekleedde.

Bij de onderhandelingen over de artikelen van de dijkbrief waren betrokken de *gemeene hemluyden te weten de atten en(de) on-atten van die landen binnen die*

De Syl, omstreeks 1914. In de voorgrond moet vroeger een zijl hebben gelegen

meerdijck, die van Haegena overdijck aff na ende duer Haegena kerckbueren, ende voort omme en deur den dorpe Gasmar, ende voorts aen en(de) na den dorpe Nijehuisen streckende is.....ter gewoontlijke plaetse als ter herne sijnde den eijnde van Heegena overdijck na Idzegha dijk en(de) na Nazareth toe.

De atten of dijkgezworenen en de on-atten ofwel overige ingelanden kwamen, zo valt uit het geschetste beloop van de 'meerdijck' (hemdijck) af te leiden uit Heeg, Idzega, Gaastmeer, Nijhuizum, Sandfirden en Oudega, dat vertegenwoordigd werd door de pastoor. Het gaat hierbij om het gebied met vele plassen en poelen dat zich uitstrekt van Heeg tot Nijhuizum, aan de noordkant begrensd door de dijk van Heeg over Idzega naar Oudega en aan de zuidzijde, vermoedelijk de dijk langs of wellicht op enige afstand (De Burd?) ten noorden van het Heegermeer. Door afslag, turfgraverij en naderhand gegraven waterwegen valt niet meer te achterhalen of hier vroeger sprake is geweest van een gesloten dijkvak, maar aannemelijk lijkt het wel, temeer waar ook afzonderlijk sprake is van de dijk langs de Gronen bij Nijhuizum, de 'Gronse Dijk'. De *atten* en *on-atten* zelf noemden dit gebied bovendien nadrukkelijk een hem en dat wijst op z'n minst op een bewust nagestreefde eenheid in een door landverlies en de vorming van meren gebroken land en op zijn best op een oude waterstaatkundige eenheid, een vroege hempolder kortom. Deze hem telde twee beëdigde dijkgraven, en die hadden voor het beheer de hulp van '*atten*', elk met een eigen '*hou*' (dorp of buurschap). Dat de zestiende-eeuwse dijkbrief teruggaat op een oudere situatie bewijzen, naast vermelding van de "versleten" oude brief, ook enkele artikelen die ingaan op vroegere rechten. Het is daarbij opmerkelijk dat de genoemde dorpen, die alle voorkomen in de kapellenlijst van Stavoren uit 1132, de kern van het later daarvan afgesplitste dekenaat Utbirdum vormen. Een gebied dat afgezien van deze kerkelijke zelfstandigheid in de vijftiende eeuw tevens een eigen (grantera-)grietenij vormde. Het is met uitzondering van Workum, Hindeloopen en Ferwoude en met inbegrip van de ten zuiden van het Heegermeer gelegen dorpen Indijk, Woudsend en Ypecolsga, deel gaan uitmaken van Wymbritseradeel. Daarbij dringt zich een vergelijking op met de grietenij Rauwerderhem, oorspronkelijk een hempolder, waarvan tweederde deel uiteindelijk de gelijknamige zelfstandige grietenij werd.

Sijpen

In de dijkbrief komen diverse artikelen voor waarin het gaat over de zorg om en voor dijkdoorbrekingen. Zo worden naast zijlen en sijpen *gatten* vermeld. Dit waren eenvoudige gaten in de dijk, in feite coupures die alleen in de zomer open waren en 's winters met een valdeur of met balken dichtgezet konden worden. Alleen in artikel 27 is sprake van een zijl, namelijk die te Heeg. Mogelijk lag er nog een zijl bij Gaastmeer, gezien het feit dat op de grietenijkaart van Wymbritseradeel van Schotanus/Halma (1718) een

gedempte zijlroede is aangegeven die zijn oorsprong had aan de zuidwestkant van de Idzegaasterpoel. Het onderhoud van de zijl in Heeg was van eminent belang zoals blijkt uit de volgende bepaling: *Ten seven en twintigsten so sullen die dijkgraven van deesen dijk daer ernstigh opsien dat dat accordt tuschen Douwe Haersma nu ter tijt in den dorpe Heegh woonende ende tuschen die gemeene atten van deesen hem onlankx ghemaect aengaend die onderhoudinghe vande zijl ten oostelijnde van Haegena kerckbueren.* Hier wordt Douwe van Harinxma († 1569) bedoeld, heerschap in Heeg tot Gralda. Uit het voorgaande blijkt dat de zijl aan het oostelijke uiteinde van de huidige Harinxmastrjitte lag. Deze behoorde volgens de dijkbrief onder de benaming Kerckebuieren tot het dijksysteem van de hem.

Over sijpen handelen meerdere artikelen. Het voert te ver voeren die hier allemaal te behandelen, maar de belangrijkste zijn wel de artikelen 18 en 19. In artikel 18 wordt een interessante beschrijving gegeven over de hoedanigheid van de sijpen: *Ten 18e sullen alle sijpen in deesen dijk leggende dicht aenge-erdelt zijn en sonder leckinge sijn so dat best doenlijck sal sijn met twee opgaende deuren die in't opgaen niet achterwaerts sullen leenen maer (elck na andere) ontrent een duymbreedt sullen voortleenen, die oock niet stram int opgaen (noch toefallen sullen zijn) maer lichtelijck oock sonder eenighe beletten sullen mogen toevallen met den instroom.....* Uit deze omschrijving komt de functie duidelijk naar voren. Het kleppensysteem ('opgaende deuren') moet zodanig licht gangbaar zijn dat die, zodra een instroom ontstaat, dichtvallen en niet lekken. Waar dan tegenover staat dat in de andere richting het water vrij kan uitlopen. Een sijpe diende dus voor de ontwatering van het aangrenzende land en was in tegenstelling tot een zijl niet geschikt om aan schepen passage te bieden. We zullen hem dus moeten vergelijken met de pompen of kokersluizen die in de Late Middeleeuwen wijdverbreid voorkwamen in onze streken. Uit de diverse artikelen blijkt dat er heel wat van deze sijpen zijn geweest maar in het huidige landschap zijn ze hooguit indirect herkenbaar. Het ligt voor de hand dat veel van deze kunstwerken later werden vervangen door watermolens en de sijpen veranderden in molentochten, maar dit vergt nader onderzoek. Nog afgezien van de door Gildemacher gereleveerde betekenis van sipen als 'moeras of een beekje dat er zeer langzaam door stroomt' zoals de Teroelster Sipen.

Ook artikel 19 is van belang voor het inzicht met betrekking tot de sijpen. Uit die bepaling blijkt dat die niet alleen werden gebruikt voor de afwatering en het blokkeren van instromend water, maar ook voor de visvangst. Om welke vis het ging wordt niet vermeld, maar gezien het feit dat de vissers de sijpen blokkeerden bij instromend water zou het kunnen gaan om aalvisserij. Het artikel gaat erover dat de 'sijpvischers' zich moesten houden aan de regels op straffe van forse boetes: *Ten 19e ofter iemandt vande sijpvischers bevonden mochte worden, dat haere sijpen belettinghe*

It Sypke. Een opname uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Waar de klepconstructie heeft gelegen is niet bekend

gedaen worde om vastelijcken met den stroom toe te gaen alst van noode sal sijn voor die landen ende luijden binnen deesen dijk begreepen het water te keren sal die selfde wyens [wiens] sijpe die also bevonden wordt in pene ende bruecken tegens deese dijkgraven vervallen..... . Waar volgens deze dijkbrief de maximale boete die de dijkgraaf op mag leggen ten hoogste één goudgulden bedraagt, wordt in dit geval het maximum verhoogt tot het drievoudige, het was dus een ernstig misdrijf. Ook kan men zich voorstellen dat dit een bron van onenigheid was tussen de boeren, als belanghebbenden voor een goede beheersing van de waterstand in hun gebied en de sijnvisseren die het dichtvallen van de kleppen verhinderden om zo te profiteren van stromend water. Petra van Dam beschrijft in haar studie *Vissen in Veenmeren, De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* vergelijkbare conflicten tussen de sluisgebruikers. Enerzijds de grondeigenaren die belang hadden bij een goede afwatering en anderzijds de sluisvisseren die in de sluizen vissen op aal en gebaat waren bij een goede stroming van het water.

Het dorp Heeg

De oude dorpskom van Heeg heet zich in de volksmond uit te strekken 'fan brêge tot brêge'. Daarbij moet opgemerkt worden dat de toegangsbrug tot deze dorpskom pas sinds 1643 op de huidige plek ligt. Eerder lag er een bruggetje in het verlengde van de Kerckebuieren (Harinxmastrjitte), waar ook de beschreven zijl moet hebben gelegen. Beter verstaanbaar zijn de huidige toponiemen namelijk De Syl, thans de straatnaam van de kade aan het oostelijk uiteinde van de Harinxmastrjitte en It Sypke, de naam van een buurtje geheel aan de westelijke kant, langs een sloot die vroeger ook al Sypke heette, zoals te zien

valt op de bij dit artikel afgedrukte illustraties. We hebben hier dus te maken met twee namen die uitgaande van het bovenstaande goed verklaard kunnen worden. Allereerst blijkt dat de Harinxmastrjitte, vroeger Kerckebuieren geheten, een dijk moet zijn geweest die deel uitmaakte van de hem *De Meerdijck*, zoals die in het midden van de zestiende eeuw gerelementeerd was. Aan de oostzijde werd deze dijk doorbroken met een zijl en aan de westzijde met een sijpe. Tussen deze twee dijkdoorbrekingen heeft de kom van het dorp Heeg zijn vorm verkregen.

Geraadpleegde literatuur:

Apeldoorn, L.J. van, *Kerkelijke goederen in Friesland*, Leeuwarden 1915
 Dam, Petra J.E.M. van, *Vissen in veenmeren*, Hilversum 1998
 Gildemacher, K.F., *Watervamen in Friesland*, Ljouwert 1993
 Rienks, K.A. & G.L. Walther, *Binnendijken en Slieperdijken*, Bolsward 1954
Kerkeboek van Heeg (Tresoar, Archief Hervormde Gemeente Heeg, toeg. 244-31, inv.nr.3)

Foto's

Uit de verzameling van de heer K. de Jong te Heeg, welwillend ter beschikking gesteld voor dit artikel.

Naschrift:

Het Kerkeboek van Heeg omvat 186 folios waarvan de handschriften erg verbleekt zijn en nauwelijks meer te lezen. Door 'verhouwing' van het papier vertonen de buitenkanten van de folios afbrokkeling, waardoor een deel van het handschrift verloren dreigt te gaan. Schrijver dezes heeft, met toestemming van de directie van Tresoar, het boek gefotografeerd en daarna met 'Photoshopping' weer redelijk leesbaar schrift verkregen. Het gehele werk, bestaande uit een separate inhoudsopgave en alle folio's, is intussen te raadplegen op de internetsite van Tresoar onder de link 'Digicollectie'

Gerben Wierda, geboren te Gaastmeer en opgegroeid in Heeg, studeerde aan de Technische Hogeschool te Delft. Was eerst werkzaam in de elektrotechnische industrie en later als raadgevend ingenieur en directeur verbonden aan een ingenieursbureau.

Een Kindeleyn soo lobentlijck in en buiten Friesland

Middeleeuws kerstlied uit Twente handhaafde zich in reformatorische kring

De Groote Christelycke Zee-vaert van Ds. Adam Westerman

Enkele jaren geleden deed ik onderzoek naar een van mijn voorgangers in Workum, Ds. Adam Westerman. Hij werd geboren in Haisfeld in Oost-Friesland. Na zijn theologische studie in Franeker, die hij in 1597 begon, werd hij predikant in Gaast-Ferwoude (1600), Stavoren (1602), Oosterlittens (1616) en Workum (1619). Ds. Westerman, die dus verreweg het grootste deel van zijn ambtelijke loopbaan in Friese havenstadjes gewerkt heeft, was auteur van diverse geschriften.

Zijn belangrijkste boek was de bestseller *Christelycke Zee-vaert*, een van de zeventiende-eeuwse vademecums voor zeevarenden. In de voorrede in latere drukken van het boek vertelt de auteur, dat de pennenvrucht voor het eerst in 1611 uitkwam. Van die editie is evenwel geen exemplaar bekend. Dat geldt voor meer van de vroege drukken. In de voorrede van de uit 1635 daterende versie laat de schrijver weten, dat in totaal zeven door hem verzorgde edities gepubliceerd werden, voordat *de Groote Christelycke Zee-vaert*, een bewerking en uitbreiding van het oorspronkelijke geschrift, het licht zag. In totaal zijn in ieder geval zo'n veertig drukken van de (Groote) Christelycke Zee-vaert verschenen, waaronder een aantal piraten-edities. De laatste druk stamt uit 1743. De Groote Christelycke Zee-vaert bestaat uit 26 predikaties. Voor een deel hebben die betrekking op de christelijke feestdagen, voor een ander deel zijn het thematische preken met het oog op bijzondere omstandigheden op zee. Daarnaast bevat het boek gebeden, liederen, rijmpjes en raadsels. De stichtelijke lectuur in de scheepsbagage diende niet alleen ter vervanging van het kerkbezoek, als geen predikant of 'krankenbezoeker' aan boord was. Het materiaal was ook bedoeld voor de private devotie onderweg.

Een Kindeleyn soo lobentlijck in een prekenbundel uit Friesland

Tot mijn verwondering kwam ik in het boek van Ds. Westerman, die tot de piëtistische stroming van het reformatorische christendom in ons land gerekend moet worden, twee uit de Middeleeuwen daterende liederen tegen. Het ene lied is bedoeld om 'op Kersdagh' te zingen, en wel 'verheught ende verblijt':

*Een Kindeleyn soo lobentlijck
Is ons gheboren huyden,
Van eender Maget suyverlijck,
Tot troost ons arme luyden:
Waar ons dit Kindeken niet geboren
Soo waren wy altemaal verloren,
Het heyl is onser allen.
Ey du soete Iesu Christ,
Dastu mensche geboren bist,
Behoedt ons voor de Helle.*

Het andere lied is voor Pasen, waarvan Westerman slechts twee verzen geeft:

*Christus is opgestanden
Al van de Martelaers handen,
Dies sullen wy alle vrolijck zijn,
Christus sal onse Trooster zijn.*

*Waer hy niet opgestanden,
Soo ware de Werelt vergangen,
Na dien hy nu opgestanden is,
Soo loven wy den Heere Iesum Christ.*

In dit artikel wil ik stilstaan bij het kerstlied, waarover een uitgebreide literatuur bestaat. Daarmee wil ik enig zicht bieden op wat over *Een Kindeleyn soo lobentlijck* geschreven is. Overigens: de literatuur over *Christus is opgestanden* is niet minder uitgebreid. Dat lied zal ik alleen zijdelings ter sprake brengen.

Een kindelien so lovelik in de Sint Plechelmus-basiliiek te Oldenzaal

G.J.M. Bartelink vertelt, dat het vroeger zeer algemeen bekende kerstlied volgens een oude traditie in de Sint Plechelmus-basiliiek - en sedert het ontstaan van andere parochies eveneens in de andere kerken - in Oldenzaal wordt gezongen, en wel in de kerstnacht: 'Nadat de predikant bij de kerstpreek een inleiding heeft gegeven op de eigenlijke predikatie, nodigt hij de gelovigen uit te gaan staan en gezamenlijk het lied *Een kindelien so lovelik* te zingen. De mensen zingen vervolgens de ene strofe tweemaal achtereens, de tweede keer een halve toon hoger.¹ Het lied wordt ook na de nachtmis en onder de hoogmis gezongen. De onderbreking van de preek wordt ook wel onder het oktaaf van kerstmis gepraktiseerd.' Bartelink voegt er aan toe, dat hij het onderbreken van de preek door

het zingen van een lied ook in Osnabrück tegengekomen was, naar een voorschrift in de uit 1653 daterende *Agenda seu Rituale Osnabrugense*. De informatie van Bartelink over de gang van zaken in Oldenzaal is inmiddels bijna 35 jaar oud. Maar *Een kindelien so lovelik* wordt in het Twentse stadje nog steeds in de kerstnacht gezongen. (De oudste Oldenzaalse vermelding van het lied is te vinden in de uit 1887 daterende liedbundel *Pelgrimsboek ten dienste der Oldenzaalsche Processie naar Kevelaer*). Er zijn ook versies van *Een kindelien so lovelik* voor beiaard beschikbaar. In deel 5 van het *Twents Beiaardboek* staat een van de hand van Karel Borghuis, op de cd *Een Kindelyn zoo lovelyk. 16e-eeuws Oldenzaals kerstlied* een van de hand van Guus Goorhuis. Stadsbeiaardier Hylke Banning speelt het stuk van Borghuis elk jaar voor kerst. Een aangepaste versie plaatst hij enkele weken vóór kerst op de speeltrommel van de beiaard. Dan klinkt het lied ieder uur van 7.00 tot 23.00 uur automatisch over de stad. Rond 6 januari gaat de versteeck er weer af.

De Duitse oorsprong van *Een kindelien so lovelik*

Een kindelien so lovelik is in oorsprong niet een Twents kerstlied. Will D. Scheepers laat weten, dat Luther zich in zijn uit 1524 daterende *Ein weyse Christlich Mess zu halten und zum tisch Gottis zu gehen* met waardering over het lied uitlaat. Dat doet de reformator, wanneer hij spreekt over de stichting die van het zingen liederen in de volkstaal tijdens de mis kan uitgaan. Dan noemt hij *Ein Kindelein so löblich* 'ein schon christlich Lied'. Daar kan aan toegevoegd worden, dat Johannes Toltz ofwel Dölsch, hoogleraar in Wittenberg, in 1526 *Eyn kurtzer und fast nutzbarlicher bescheidener Sermon uber das Christliche lobgesang* 'Ein kindeleyn so lobiglich ist vns geboren hewte' publiceerde.

J. Smits van Waesberghe heeft de ontwikkeling van de tekst en van de melodie van het lied getraceerd. Wat de tekst betreft: die vindt men duidelijk in het tweede couplet van de Latijnse hymne *Dies est laetitiae*, getiteld *Orto dei filio*, terug. Zeer waarschijnlijk berust de Nederlandse versie op een vertaling uit het Duits. Het vermoeden is, dat het tweede couplet zo geliefd werd, dat men het uit het oorspronkelijke lied lichtte. Scheepers wijst nog op de Zweedse en de Deense tekst. Volgens Emil Liedgren berust de Zweedse op de Duitse strofe van *Orto dei filio* (uit het *Dies est Laetitiae*), waar Luther zulk een grote waarde aan hechte. Volgens L. Birkedal-Barfod is ook de Deense van Luther afkomstig.

De ontwikkeling van de melodie van *Een kindelien so lovelik*

Om de ontwikkeling van de melodie op het spoor te komen, haalt Smits van Waesberghe onder andere een nog niet eerder uitgegeven melodie uit het zestiende-eeuwse Groningse *Cantuale* van de Martinikerk aan, een versie die de Oldenzaalse lezing dicht benadert. Verder wijst hij er op, dat de melodie, als levend volksbezit, met talrijke varianten in enkele noten of groepen van noten werd gezongen en overgeleverd. Opvallend is, dat sommige handschriften in het tweede deel een

geheel andere melodie hebben. Er moet hier volgens de scribent sprake zijn van een verwisseling van melodieën en discantdelen. Laatstgenoemde delen vormen een soort bovenstem. Bij middeleeuwse discantliederen komt een dergelijke verandering geregeld voor. Bij zijn analyse volgt Smits van Waesberghe een beproefde methode om de oorsprong van kerstliederen te achterhalen. Hij besteedt bijzondere aandacht aan de slotregels van de Latijnse tekst. Met de slotwoorden 'da pacem hominibus bonae voluntatis' weet hij de sleutel te vinden tot de oorsprong van de melodie. Die tekst wijst in de richting van het *Gloria in excelsis Deo*. Het blijkt om het *Gloria* van de negende Gregoriaanse mis te gaan, waarvan de oudste overlevering uit de elfde eeuw dateert. Het betreft de Maria-mis bij uitstek, waarop *Dies est laetitiae* gebaseerd moet zijn. Chronologisch komt Smits van Waesberghe tot de volgende ontwikkeling: het *Gloria* van de negende mis dateert uit de tiende of de elfde eeuw, de hymne *Dies est laetitiae* uit de dertiende, 't Is een dach der vrolicheden' uit de veertiende, *Der Tag ist so freudenreich* uit de vijftiende, *Ein Kindelein so löblich* uit de tweede helft van de vijftiende (in ieder geval komt het voor in het uit 1537 daterende *Gesangbüchlin* van Michael Vehe, het oudste katholieke liedboek), *Een kindelien so lovelik* uit de zestiende. Scheepers laat weten, dat de Zweedse melodie (in het gezangboek van 1949) in de richting van de rooms-katholieke melodie van *Dies est laetitiae* en van de Oldenzaalse versie wijst. De Deense melodie (in het gezangboek van 1913) staat dicht bij de Duitse (lutherse) melodie van 1531, wat ook voor de Nederlandse lutherse gezangbundels, onder meer die van 1955, geldt.

De afwijzing van Middeleeuwse liederen na de Reformatie

Het is boeiend om te zien, dat sommige middeleeuwse liederen zich na de Reformatie hebben weten te handhaven, ondanks de officiële afwijzing. J.G.R. Acquoy attendeert op scherpe veroordeling van het zingen van zogenaamde 'leyssen' na de Reformatie. 'Leyssen', welke aanduiding is ontstaan uit het refrein 'kyrieleis' of 'kyrieleison', dat meestal aan het einde van het couplet voorkwam, waren geestelijke liederen. De scribent citeert een Leidse ordonnantie, gedateerd 30 oktober 1578, op het terrein van het onderwijs: 'De schoolmeesteren off meestersen en zullen de kinderen niet mogen leeren de oude bedingen² daer d'Ingelsche groete³ ooc eenige wangelovige spreucken inne vervatet staen, noch ooc d'oude benedysten⁴ noch de zeven psalmen daer de letanie innestaet noch de Leyssenboucxkens ende diergelycke den kinderen vande ware Christelycke relige afleydende (...)' Acquoy haalt evenwel ook iets uit de voorrede van de in 1615 in 's-Gravenhage gedrukte *Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelycke Feest-Dagen, ende Andersins* aan. De Staten van Utrecht bestemden ze voor kerkelijk gebruik in hun provincie, maar ze werden nooit ingevoerd. Welnu, in de voorrede is te lezen: 'Alleen sijn in sommige Oorden den Gemeynen Man in handen gelaten eenige Geestelycke Liedekens, die men

Leyssen noemde, som heel, som halff Duytsch ende Latijn; als, *Een Kindeken is ons geboren, Puer nobis nascitur, In dulci Iubilo, Dit's den Dag der vrolijkheydt, Christus is op-gestanden (...)* Met betrekking tot 'Den xj. Loff-sangh, In-houdende in 't corte de Historie van de Geboorte Christi, in 't Latijn beginnende: *Dies est laetitiae*. Wat vercort ende verbeteret.' is nog op te merken, dat bij dit lied (*It 's den dagh die vruechde geeft*) een discant tegenmelodie wordt gegeven. Er staat boven: 'Tselfde op een and're voys, om in contrapunt tegen malcanderen te singen.' Wie de tegenmelodie bekijkt, moet vaststellen, dat de componist verstand van de regels van het contrapunt had!

De handhaving van Middeleeuwse liederen na de Reformatie in Friesland

Duidelijk is, dat er streken waren waar protestanten niet alleen psalmen zongen. R. Bennink Janssonius (1817-1873) wijst in zijn *Geschiedenis van het kerkgezag* uit 1861 op een uit 1744 daterende catalogus van Isaac Le Long, waarop het boekje *De Psalmen Davids, als vooren (namelijk van Datheen) geheel op Noten, mitsgaders eenige Lieder Lutheri en andere*, in 1586 in Leeuwarden gedrukt, en wel op kosten van de Staten van Friesland. In de catalogus wordt het 'seer raar' genoemd. De titel van het boekje toont aan, dat in 1586, zes jaar na de invoering van de gereformeerde religie in Friesland, de psalmen van Datheen zijn uitgegeven met daarachter enkele liederen van Luther en anderen. Bennink Janssonius voert nog andere getuigen aan. Hij noemt om te beginnen de Leidse uitgave van 1587 met naast enkele bijbelse gezangen het *Onze Vader*, de geloofsartikelen, de hymne *Christus, die du bist* van Luther, een gebed voor en een dankzegging na het eten en het gebed voor de predikatie. Hij vermoedt, dat in de Leeuwarder uitgave nog meer liederen opgenomen waren. Daarbij attendeert hij op de door zeventiende-eeuwse predikant Jacobus Koelman vermelde gewoonte die in 1678 nog in Leeuwarden heerste: om op Eerste Kerstdag vóór de psalm een klein gezang aan te heffen, dat met 'Kyrie-eleys' sloot: '(...) en hier kan ik niet voor by gaen, hoe men tot Leeuwarden op den eersten Feestdag van Kerstmis, voor den Psalm, 'k weet niet wat voor een rijmtjen, ofte Paepsch kurie Eleyson, ofte iets diergelijks zingt, zynde dry ofte vier regeltjens, dewelke achter het Psalm-boek niet en staen, maer lichtelijk achter haeren Almanak, daer zommige van haere Leeraers niet van weten; nochtans de Tyran de gewoonte en superstitie houdt dat staende; 't volk wil het also; en Kerkenraedt, Classis en Synode zien het aen, ende bemoeien 'er zich niet mede, hoewel het Paapsch en ergerlijk is.' Verder wijst Bennink Janssonius op een verhaal van Johannes Heringa, dat de voorzanger in de gemeente te Beetsterzwaag, waar Heringa van 1755 tot 1758 dominee was, daar nog na 1750 op het Paasfeest voor de gemeente het oude *Christus is opgestanden / Van des mertelaarsh(b)anden. Kyrie-leis* aanhief. S.J. van der Molen laat weten, dat *Ein Kindelein so löblich* ook in Oost-Friesland nog laat bekend geweest is. In het uit 1854 daterende

Friesches Archiv wordt in het nogal moeilijk leesbare, inmiddels uitgestorven, Friese dialect van Wangerooge verteld van het gebruik op 'Helkersaiven' (kerstavond) om het lied uit het klokgat van de dorpsstoren te zingen, en wel onder begeleiding van een vedel.

De handhaving van Middeleeuwse liederen na de Reformatie in Groningen

Bennink Janssonius vertelt verder, dat een zekere Ds. H.W. Haselhoff, predikant te Rijperkerk en Hardegarijp bij Leeuwarden, geruime tijd vóór 1841 een bijzondere kerkbijbel ter inzage had gekregen: daarachter was een kleine bundel gezangen gevoegd. De uit 1663 daterende, in Groningen gedrukte, bijbel bevatte niet alleen het Oude en het Nieuwe Testament en de apocriefe boeken. Aan het einde van het boek, achter de *Geloofsforme en Bekenitnisse des H. Athanasii*, volgde als afzonderlijke titel *Eenige der voor-naamste Geestelijke Lieden, door D. Marth. Luther*. Waaraan toegevoegd was: *Soo als die in de Nederlandtsche Gereformeerde Kercken op eenige der Feestdagen gesongen werden*. Bennink Janssonius: 'Deze bijvoeging, in verband met de plaats der uitgave, wijst ons op het gebruik van geestelijke liederen op sommige feestdagen in Gereformeerde gemeenten van ons land, allernaast in de provincie Groningen.' Op basis van nadere informatie van Bennink Janssonius toonde Acquoy aan, dat alle (twaalf) liederen in het Duits bestonden, hoewel ze misschien niet allemaal in rechtstreekse vertaling uit een Duitse bundel kwamen. Vijf dateren uit de dagen vóór de Hervorming, twee zijn door Luther gemaakt, twee door Nicolaus Hovesch, één door Nicolas Boie, één door Philippus Nicolai en één door een onbekende dichter. Verder laat Bennink Janssonius nog weten, dat men in de kerken van de stad Groningen in het midden van de zeventiende eeuw vóór de bediening van het Heilig Avondmaal het oude lied *O Lam Godes onschuldich* zong. Het lied eindigt met 'Ontfermt u onser, o Jesu'. Bennink Janssonius ontleent die informatie aan de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa. Op zijn beurt was hij het gegeven tegengekomen in het uit 1649 daterende boek *De gekruysigde Christus* van Johannes Martinus, predikant te Groningen.

De handhaving van Middeleeuwse liederen na de Reformatie in Drenthe

Wat de situatie in Drenthe betreft, attendeert Bennink Janssonius op een uit 1638 daterende kerkorde. In artikel 83 wordt bepaald, wat in de kerken moet worden gezongen: de psalmen, de tien geboden, het gebed des Heren, enzovoort. Er wordt aan toegevoegd: 'Werdt oock in de vryheyte der kercken gestelt daerenboven sommige geestelike gesangen, die in sommige kercken noch op de Feestdaegen gesongen werden, ofte te gebruyken ofte nae te laeten.' Dus ook in Drenthe werden enkele geestelijke liederen op de feestdagen gezongen. Die waren blijkbaar zo geliefd, dat men niet de moed had om die te verbieden. De drost en de gedeputeerden stelden het gebruik wel facultatief. Toen men bijna een eeuw later, in 1730, in een nieuwe kerkorde de zaak van de kerkzang opnieuw regelde, kon men het punt eenvoudig onvermeld laten.

De handhaving van Middeleeuwse liederen na de Reformatie op Urk

Ten slotte. Tobias van Domselaer vertelt in zijn uit 1665 daterende *Beschrijvinge van Amsterdam* over diverse overblijfselen van de rooms-katholieke praktijk het volgende: 'Naulijks (...) zeventigh jaaren geleden, zag men in de Kerk een menigte van brandende kaarsen aangesteken, de Godsdienstige op hun wyse in een eygenwillige Godtsdienst blootshoofds, en barrevoets eenigen tijd in de Kerk doorbrengen, of zoo ze een Mispaap hadden, sijn misdienst quamen uyt te wachten. Op Paesschen warensse gewoon alhier in de Kerk te singen: *Christus is op gestanden, al van de Moordenaars handen.*' Van Domselaer voegt er aan toe: 'Endelijk heeft 'et den Heere der Heirscharen, na sijn groote en onverdiende genade, belieft, door het preeken des Woords Gods den Inwoonderen van dit Eyland (Urk, JDThW) de verborgentheden des Evangeliums bekend te maken, en hun oogen in een klaarder licht en meerder kennis van de waare Godsdienst te openen.'

Bennink Janssonius stelt met de betrekking tot de middeleeuwse liederen in de protestantse eredienst: 'Zouden het niet de overblijfsels zijn van hetgeen in vroeger eeuw der gemeente was geschonken? Dat juist in de drie noordelijke provinciën nog lang de sporen zich vertoonen van gehechtheid aan sommige gezangen, die elders vreemd schenen, laat zich beter verklaren, als wy ons voorstellen dat deze vroeger waren opgenomen in een psalmboek, uit Friesland afkomstig en in deze streken dus verspreid. In latere tijden bediende men zich ook hier van de gewone, elders verschenen uitgaven der psalmboeken, waarin zy werden gemist, maar het zou ons niet verwonderen, dat de behoefte aan de eens met blijdschap aangenomen en nog vrij lang gebruikte gezangen later wel een afzonderlijken herdruk noodzakelijk heeft gemaakt.'

De verspreiding van de liederen

Hier keer ik terug naar *Dies est laetitiae*. Het is niet in het Duitse *Evangelisches Gesangbuch* uit 1995 opgenomen, terwijl het nog wel in zijn voorganger, het *Evangelisches Kirchengesangbuch* van 1949, stond, als lied 18. Daar wordt bij vermeld, dat het Latijnse lied uit de veertiende eeuw dateert. De strofen 1 en 2 in de vertaling stammen uit de vijftiende eeuw; bij de strofen 3 tot en met 5 wordt het jaartal 1525 genoemd, alsmede de plaats Leipzig. Bij de melodie staat '15. Jahrhundert / Wittenberg 1533'. Het nieuwste Zwitserse *Gesangbuch*, dat in 1998 uitkwam, heeft het lied niet meer, zijn uit 1952 daterende voorganger *Gesangbuch der Evangelisch Reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz* nog wel. In die bundel heeft *Der Tag der ist so freudenreich* maar twee strofen. De tekstversie is van Abraham Emanuel Fröhlich. Aan de vermelding is toegevoegd '1844 (nach einer lat. Strophe (des 14. Jh.) / Johann Peter Uz 1781'. Bij de melodie staat '14. Jh. / Wittenberg 1529 und Jungbündslau 1531'. Het rooms-katholieke *Gotteslob* van 1975 heeft het lied als nummer 137, in drie strofen. Het betreft een sterk vereenvoudigde versie. Lukas Speckmann vertelt over de ver-

spreiding van *Ein Kindelein so löblich* en de varianten *Der Tag, der ist so freudenreich* en *Tag an Glanz und Freuden gross*. Hij noemt ook nog *Dies ist der Tag von Gott gemacht*. De vertaling van Luther diende de meeste bewerkers als voorbeeld, niet alleen lutherse maar ook rooms-katholieke. De versie *Dies ist der Tag von Gott gemacht* is vooral in het bisdom Paderborn verbreid. Als 'Lüdinghauser Weihnachtslied' wordt het lied elk jaar bij 'Christmette' in Lüdinghausen gezongen. Het is gebaseerd op het Paderborner gezangboek *Sursum Corda*, in 1874 door de componist Ferdinand Wacker uitgegeven. De onbekende bewerker uit Lüdinghausen heeft zich aan die melodie georiënteerd, maar die wel een heel eigen stempel gegeven. Die versie is generaties lang in St. Felizitas mondeling overgeleverd. De hymnoloog Heribert Limberg publiceerde in de Pfarrbrief van de St. Felizitas-gemeente een handschrift van het lied in twee strofen. Die koos hij uit voor zijn *Rheinisch-westfälischen Weihnachtspsalter*. De meeste rooms-katholieke gezangboeken uit de negentiende eeuw gaan op een uit 1851 daterende tekst van Heinrich Bone terug, die met een melodie uit de zestiende eeuw in de huidige *Gotteslob* onder nummer 220 uitgebracht is, en wel als paaslied! Speckmann vraagt: 'Waarom ook niet?' *Dies ist der Tag von Gott gemacht* kan volgens hem tenslotte van elke feestelijke dag gezegd worden. De hymnoloog Walter Salmen laat weten, dat het lied zo'n eeuw geleden wel ter gelegenheid van de verjaardag van de keizer ten gehore gebracht werd...

Muzikale en literaire verbeelding van *Ein Kindelein so löblich*

Ein Kindelein so löblich heeft zowel tot muzikale als tot literaire verbeelding gesproken. Zo bewerkten de componisten Johann Walther (1496-1570), Michael Praetorius (1571-1621) en Georg Philipp Telemann (1681-1767) het lied voor kooruitvoeringen, Johann Sebastian Bach (1685-1750) kwam met *Der Tag, der ist so freudenreich* oftewel *Ein Kindelein so löblich* voor orgel. Lukas Speckmann heeft over de literaire verbeelding geschreven. In *Die Judenbuche* (1842) leidt Annette von Droste-Hülshoff met het koraal *Ein Kindelein so löblich* het treurige einde van de novelle in. De schrijfster kon er van uit gaan, dat het lied in 1788 - toen speelde het verhaal - in Westfalen bekend was. Ze vertelt, dat de moordenaar Friedrich Mergel na 28 jaar als een gebroken man in zijn geboortedorp terugkeert. Dat gebeurt op kerstavond. Het is donker, het is koud, geen mens is buiten. Mergel waant zich op een kerkhof - totdat opeens een koraal uit alle huizen komt: *Ein Kindelein so löblich*. De eerste strofe besluit met 'Erlös uns von der Hölle!', maar Mergel verdraagt de blijde boodschap van het lied niet. Zijn stem laat hem in de steek, hij kan niet meezingen. Hij denkt, dat hij aan de verkeerde kant staat, ten slotte pleegt hij zelfmoord. De uit Westfalen afkomstige dichter Friedrich Wilhelm Grimme doet het anders. In zijn autobiografische vertelling *Memoiren eines Dorfjungen* (1864) laat hij weten, hoe de organist van het dorp het bericht van

de geboorte van zijn zoon tijdens de kerkdienst op de orgelgalerij ontving. Meteen improviseerde hij over *Kindelein so löbelich*. De kerkgangers gingen rechtop zitten. Ze fluisterden: 'Hoor nu toch, hoe goed hij gestemd is.' Ook u kunt de melodie beluisteren, maar dan via internet: www.liederenbank.nl/sound

Ik dank Hylke Banning, Prof.Dr. W. Janse en Dr. Bernard Smilde voor hun waardevolle adviezen

Dr. J.D.Th. Wassenaar is als predikant verbonden aan de protestantse gemeente te Hellendoorn. Van 1996 tot 2004 diende hij de hervormde gemeente te Workum en de Samen op Weg-gemeente It Heidenskip.

¹ Bartelink vergist zich: de strofe wordt de tweede maal niet een halve, maar een hele toon hoger gezongen.

² 'Bedingen' zijn gebeden.

³ De Engelse groet is de groet van de engel Gabriël aan Maria in Lucas 1: 28.

⁴ 'Benedysten' zijn gebeden vóór de maaltijd.

Ben Broos

Gerrit van Loo, secretaris van Sint Annaparochie, zwager van Rembrandt

Eind september 1629 werd in Sint Annaparochie weer eens geklaagd over de afwezigheid van de gemeentesecretaris Gerrit van Loo bij een belangrijke vergadering over belastingzaken. Want Gerrit en zijn superieur, de grietman Edzard van Burmania, waren toen samen voor vijf dagen op stap gegaan 'omt sHartogenbos te bekijken'. De twee Friese ramptoeristen hadden dus met eigen ogen de geteisterde stad willen zien, die zich op 14 september na een Spaans beleg van enkele weken had overgegeven aan Frederik Hendrik, de 'stedendwinger'. Hun reisverhaal was denkkelijk welbesteed aan zijn zeventienjarige pleegzuster Saskia die als wees al enkele jaren bij hem en zijn vrouw Hiskia Uylenburgh woonde in het Regthuys te Sint Annaparochie. Historisch besef zal Saskia met de paplepel zijn ingegoten. Saskia had vermoedelijk vaak horen vertellen van die dag in 1584, waarop haar vader in Delft als Fries afgevaardigde ooggetuige was geweest van de moord op Willem van Oranje, de vader van Frederik Hendrik.

Saskia had haar moeder verloren toen ze zeven jaar oud was en haar vader vijf jaar later. Na de dood van Rombertus Uylenburgh in 1624 hebben haar zuster Hiskia en haar man Gerrit van Loo met liefde de rol vervuld van een soort tweede vader en moeder voor de jongste uit het gezin van de

voormalige burgemeester van Leeuwarden. Hun huis werd een nieuw thuis voor Saskia, zodat het voor haar te zijner tijd vanzelfsprekend was dat haar huwelijk met de Amsterdamse schilder Rembrandt van Rijn werd gesloten in de kerk van Sint Annaparochie. Daarna is Gerrit jarenlang voor zijn zwager en schoonzuster als

bemiddelaar opgetreden in vervelende zakelijke kwesties zoals de verkoop van onroerend goed uit de ouderlijke erfenis. Saskia's erkentelijkheid was zo groot dat Gerrit, vlak voor zijn dood, de peetvader mocht zijn van haar zoon Titus. Hiskia was blijkens de twee testamenten die Saskia heeft gemaakt de voornaamste begunstigde van haar familie, ongetwijfeld uit dank voor haar goede zorgen.

Een secretaris in goeden doen

Gerrit van Loo stamde uit een tamelijk welgestelde Friese familie van Amsterdamse komaf. Zijn vader Jan was in het jaar van zijn geboorte, 1580 of daaromtrent, secretaris van de grietenij Leeuwarderadeel en grootgrondbezitter. Jan van Loo moet goed bevriend zijn geweest met Rombertus Uylenburgh, die van hem voor 1614 de boerderij 'Ulenburgs Sate' te Rijperkerk kocht. Na zijn studie aan de universiteit van Franeker werd Gerrit in 1604 advocaat aan het Hof van Friesland. Jelger (van) Feytsma, grietman van Het Bildt en een van de machtigste regenten van Friesland, koos hem twee jaar later uit drie kandidaten als secretaris van de noordelijke gemeente. Op 11 december 1612 trad hij in Leeuwarden in het huwelijk met Antje Jurriensdr., die kinderloos zou blijven. In datzelfde jaar werd Saskia gedoopt in Leeuwarden. De secretaris betrok het Regthuys te Sint Annaparochie, tegenover de gereformeerde kerk. Daar werd ook vergaderd, recht gesproken en getrouwd. Rembrandt vierde hier in 1634 zijn bruiloft.

K.F. Bendorp naar J. Gardenier Visscher, Sint Annaparochie met het Regthuys, gravure, niet gesigneerd (ca. 1790), Leeuwarden, Fries Museum

Over het leven in deze welvarende gemeenschap van Hollandse kolonisten (volgens Ferwerda's boek uit 2005: 'Een Uytland gheheten Bil'), zijn we goed geïnformeerd door de dagboeken en notities van Dirck Jansz., 'de Bildtboer'. In zijn *Memorijen* (1620-1633) nam hij meer dan eens, zoals in het geciteerde fragment, de gemeentesecretaris op de korrel. Zijn kroniek ving aan met de benoeming van Edzart van Burmania, Gerrits reisgenoot, als de nieuwe grietman van Het Bildt in 1620. Als vertegenwoordiger van het politieke

establishment bleek Gerrit niet erg geliefd bij de doorsnee Bildtkers, die de Staten van Friesland als pachtheer hadden. In 1626 stierf zijn eerste vrouw en Dirck Jansz noteerde de datum. De inmiddels 47-jarige gemeentesecretaris trouwde een jaar later met de 19-jarige Hiskia Uylenburgh, de één na jongste dochter van de oud-burgemeester van Leeuwarden. De bruiloft op 27 september 1627 heeft in het dorp heel wat kritische commentaren teweeggebracht, als we Dirck Jansz. mogen geloven. Het feest duurde maar liefst een hele week, 'met sulcken kosten ende pracht oftet een pr[i]ns ofte grave hadde gewe[e]st', schreef Dirck. Men schatte toen dat het gebeuren al bij al wel 1000 daalders had gekost. Saskia moet een van de bruidsmeisjes zijn geweest.

Saskia in Sint Annaparochie

In juli 1628 werd het huis van de Uylenburghs aan de Ossekop 11 te Leeuwarden verkocht en Saskia kwam als het ware op straat te staan: haar oudste zus Jelcke woonde al lang in IJlst, de oudste broer Rombertus had als gehuwd man in 1625 het huis verlaten, zus Antje had een professor in Franeker aan de haak geslagen en ook Titia had trouwplannen met een commissaris-ter-zee uit Vlissingen. Ulricus studeerde in Franeker. Gerrit van Loo was intussen tot voogd benoemd van de jongste van de familie, Saskia, 'in haer sestiende jaer'. Het meest voor de hand lag dat ze ging wonen bij haar zuster in Sint Annaparochie. Er bestond weliswaar geen schoolplicht voor meisjes, maar de Bildtboeren waren in het algemeen een geletterd volkje. Het 'Uytland' was natuurlijk geen Leeuwarden, maar ook geen wereldvreemde uithoek, zoals Gerrits excursie naar het bevrijde Den Bosch aantoont. Van 1613 tot 1652 was de gereformeerde dominee Rudolphus Hermanni Luinga hier de zielenherder, die voor de geschiedenis van zijn gemeente van groot belang is geweest omdat hij nauwgezet de lidmaten-, doop- en trouwregisters heeft bijgehouden.

Het ging de Van Loo's nog voor de wind toen Saskia bij hen woonde, want Gerrit kon begin 1629 anderhalve morgen grond kopen ten noordoosten van het dorp. Dominee Luinga noteerde in zijn kerkboek op 22 augustus 1630 de doop van de eerste zoon van Gerrit en Hiskia, die Rombertus werd genoemd, ter nagedachtenis aan haar hooggeëerde vader. Dat was en bleef een goed gebruik in de familie, want Saskia zou later haar eerste, kortstondig levende, kind dezelfde opmerkelijke naam geven: Rumbartus. Als peetoom trad bij die doop een gerenommeerd familielid op, namelijk de roemruchte Franeker professor in de godgeleerdheid Johannes Maccovius, die zoals gezegd met Saskia's zus Antje was getrouwd.

Toen Saskia twintig jaar oud was, braken voor Het Bildt onrustige tijden aan. In 1632 was een tweede zoon van Gerrit van Loo gedoopt in de dorpskerk van Sint Annaparochie, die kort daarvoor nog door soldaten als 'Cortegaerde' (het woord is van Luinga) was gebruikt om de opstandige boeren in bedwang te kunnen houden. Dirck Jansz. was vanwege de onveilige situatie uitgeweken naar Den Haag. In de winter van 1632/1633

besloten Gerrit en Hiskia met hun twee kinderen en inwonende (schoon)zus voor enige tijd een goed heenkomen te zoeken in Leeuwarden. De 'Bildtboer' beweerde dat ze ijlings moesten uitwijken en daarom als dieven in de nacht waren vertrokken: 'Den secketaris Loe is int leste van novem[ber] an[no] 1632 met het wijef [=Hiskia] ... na Leverdt [=Leeuwarden] togen ende allemedt nachts daeraen me[e]r moebelen hale[n] laten ...'.

In Leeuwarden was sinds kort een filiaal gevestigd van de kunstwinkel van neef Hendrick Uylenburgh uit Amsterdam, dat werd gerund door de schilder Lambert Jacobsz. Daar waren werken van een zekere Rembrandt van Rijn uit Leiden te zien, sommige daarvan zelfs originele schilderijen. In de inventaris die na de dood van Lambert in 1637 werd opgemaakt staat zo'n stuk beschreven als: 'een cleine oostersche vrouwen troni het conte[r]fei[t]sel van h. Wlenburgs huijsvrouwe nae Rembrant'. Het voorbeeld was dus een quasi-portret geweest van de echtgenote van de Amsterdamse kunsthandelaar, Maria van Eyck – de aangetrouwde nicht van Saskia. Ongetwijfeld heeft Saskia dergelijke schilderijen gezien en wellicht nodigde Hendrick Uylenburgh tijdens een zakenreis naar Leeuwarden zijn belangstellende nichtje uit om naar Amsterdam te komen

Verliefd, verloofd, getrouwd

Haar voogd Gerrit van Loo maakte geen bezwaren toen Saskia uit Leeuwarden weg wilde om haar neef en nicht Hendrick en Maria, maar ook nicht Aeltje Uylenburgh met een bezoek te vereren. Aeltje was getrouwd met de Amsterdamse stadspredikant Johannes Sylvius en wat Saskia nog niet zal hebben geweten is dat zij zich onlangs met haar man had laten portretteren door de schilder uit Leiden. Het is goed mogelijk dat de jongedochter uit Sint Annaparochie op haar reis vergezeld werd door een leerling van Lambert Jacobsz, Govaert Flinck, die op de 'academie' van Uylenburgh door Rembrandt verder wilde worden opgeleid. Govaert werd later in ieder geval een goede vriend van de schilder en zijn vrouw.

De beurtschipper zeilde drie keer per week – afhankelijk van het weer – van Harlingen naar de haven aan het IJ. Zo arriveerde Saskia in de natte lente van 1633 in Amsterdam waar ze bij haar nicht aan de Leliegracht het fraaie portret zag dat Rembrandt in 1632 had geschilderd. Op het atelier bij neef Hendrick bewonderde ze vervolgens ongetwijfeld het monumentale groepsportret *De anatomische les van Dr Tulp* in wording. We mogen spreken van liefde op het eerste gezicht, want al in juni 1633 beloofden de schilder en de jonge Friezin elkaar eeuwig trouw. Dat gebeurde in de kring van de familie in Sint Annaparochie, waar Hiskia haar derde kind had gekregen. Op 2 juni 1633 doopte dominee Luinga Gerrits dochter Sophia van Loo en op 8 juni maakte Rembrandt zijn befaamde portretje van Saskia in zilverstift, waaronder hij eigenhandig schreef: 'den derden dagh als wij getrouwt waeren'. Met 'getrouwt' bedoelde hij verloofd. Eveneens in zilverstift op perkament tekende Rembrandt vervolgens het dorp Sint Annaparochie, waar hij een jaar later wilde

trouwen. Gerrit van Loo zal graag het Regthuys als locatie voor het feest ter beschikking hebben gesteld. Tijdens deze eerste reis van Rembrandt naar het noorden heeft hij wellicht ook kennis gemaakt met Saskia's zusters Jelcke uit IJlst, Titia, die van Vlissingen was gekomen (hij tekende haar vijf jaar later) en Antje, de professorsvrouw uit Franeker. Tot haar trouwen moet Saskia in Sint Annaparochie zijn gebleven, want dat was wel zo passend. Dientengevolge zijn de portretten die Rembrandt van haar maakte in deze periode uit zijn geheugen geschilderd of met de zilverstifttekening als voorbeeld. Dat geldt vermoedelijk vooral voor de beroemde schilderijen van Saskia als de personificatie van Flora. Op 9 november overleed in Franeker haar zus Antje. Dus ging Saskia het huishouden doen van de weduwnaar en zijn zesjarig zoontje Jan. Dat was de plicht van nog niet getrouwde vrouwelijke familieleden. Maccovius bewoonde een van de fraaie professorenwoningen aan de Schilcampen (nr. 5). In deze tijd heeft haar voogd gemeend dat het verstandig was dat Saskia een verklaring van meerjarigheid zou aanvragen, misschien omdat ze wilde trouwen met een onbekende van de familie, misschien ook omdat ze een erfenis verwachtte van haar hoogbejaarde peettante Sas Uylenburgh. Die erfenis ging echter in eerste instantie haar neus voorbij en uit het geschil dat daaromtrent in mei 1634 voor het Hof van Friesland werd uitgevochten, bleek dat Saskia een maand voor haar trouwen de gevraagde *venia aetatis* daadwerkelijk had gekregen. In Amsterdam deed Rembrandt op 10 juni 1634 aangifte van zijn voorgenomen huwelijk, waarbij Saskia niet aanwezig was. Hij dacht dat ze nog bij haar voogd Gerrit woonde, maar zij deed in feite het huishouden bij Maccovius in Franeker. Toen dominee Luinga op 22 juni de echtverbintenis van Saskia en Rembrandt

Rembrandt, Portret van Saskia, ets, midden boven: 'Rembrandt f. / 1634', Amsterdam, Museum Het Rembrandthuis

noteerde in zijn kerkboek, vermeldde hij dan ook als haar verblijfplaats: 'nu tot franeker woonachtich'. Alle Uylenburghs waren naar Sint Annaparochie gekomen voor de bruiloft, zoals mag blijken uit de formuleringen in een juridisch document een paar weken later. Rembrandt heeft in 1634 een prachtig portretje geëst van Saskia, vermoedelijk zoals zij er uit zag op wat de mooiste dag van haar leven moet zijn geweest (zie p. 18). Helaas heeft Dirck Jansz. geen melding gemaakt van de bruiloft van de eeuw in het Regthuys, want hij had begin 1633 zijn pen terzijde gelegd.

Gerrit regelt Rembrandts Friese zaken

Een maand na hun bruiloft was het jonge schildersechtpaar in Rotterdam waar Rembrandt de brouwer Dirck Jansz Pesser en zijn vrouw Haesje van Cleyburgh moest schilderen. Bij gelegenheid is hij bij een plaatselijke notaris binnengestapt om een machtiging te regelen voor zijn zwager in Friesland. Zo kreeg 'Gerrit van Loo, secretaris op het Bill' op 22 juli 1634 de opdracht om uitstaande schulden te innen van alle debiteuren 'in eenighe steden, dorpen, plaetsen ofte vlekken in Vrieslant'. Eind dat jaar werd de verkoop geregeld van de boerderij te Rijperkerk. In 1635 keerde Saskia nog eenmaal terug naar de plaats waar ze haar laatste meisjesjaren had doorgebracht. Ze was gevraagd als peetmoeder bij de doop van het vierde kind van Hiskia. Op 12 juni 1635 schreef de dominee andermaal haar naam in zijn kerkboek: 'Antie – Gerrijt van Loos kint, Saske van Wlenborg getuyg[e]'. In die tijd werd de 'peetjen dienst' nog in ere gehouden met allerlei sociale verplichtingen en attenties, zoals 'pillegiften'. Rembrandt zal zijn vrouw toen wel hebben vergezeld, want ze was zelf voor het eerst zichtbaar in verwachting. In die tijd lieten aanstaande ouders vlak voor de geboorte van een kind en zeker wanneer het de eerste was, een gezamenlijk testament opmaken. Zo ook Saskia, die in 1635 het gebruikelijke document signeerde, waarin de schilder en zijn vrouw elkaar tot wederzijdse erfgenaam benoemden. In geval van overlijden ging een som van 2000 carolusguldens naar de familie van de langstlevende. Saskia, daartoe gerechtigd dank zij haar *vaenia aetatis*-verklaring, bepaalde in een aparte paragraaf dat speciaal naar zus Hiskia de helft van dat bedrag toe zou gaan. Dat was haar dank voor de jarenlange steun in de periode voorafgaande aan haar huwelijk.

Gerrit mocht weer eens als 'curator over Saske Ulenburgh' optreden toen de familie in 1638 een ander stuk familiebezit van de hand deed, namelijk een boerderij te Nijemirdum. Saskia werd in deze jaren kortstondig verblijd met nog twee kinderen die niet ouder werden dan een maand. De vierde was Titus, die ze noemde naar haar pas overleden zus Titia. Zijn doop was de aanleiding voor een reünie van de nog levende Uylenburghs, zoals die ook had plaatsgevonden bij hun trouwen. Op 22 september 1641 werd Rembrandts zoon gedoopt in de Zuiderkerk en daartoe was Gerrit van Loo (met Hiskia?) uit Sint Annaparochie naar Amsterdam gekomen. Peetvader was ook zijn zwager

François Coopal uit Vlissingen, de weduwnaar van Titia Uylenburgh. De bejaarde Aeltje Uylenburgh, inmiddels de weduwe Sylvius, die als het ware om de hoek woonde, was peetmoeder.

Een tekening van Rembrandt herinnert misschien aan dit feestelijk gebeuren. Juist in 1641 was de schilder bezig met een groot dubbelportret van Cornelis Anslo en zijn vrouw, de voorganger van de Waterlandse doopsgezinde gemeente. Hij maakte toen op papier een voorstudie van het linnen hoofdkapje van Aeltje Schouten, de echtgenote. Op hetzelfde blad tekende hij drie keer de ingenieuze haartooi van een jong meisje, met een vlecht die over het hoofd is gedrapeerd.

Mijn vermoeden is dat het hier gaat om een regionale, wellicht Friese folkloristische haardracht. Was dit meisje misschien Saskia's petekind Antje, toen zes jaar oud, die met haar ouders was meegereisd vanuit Sint Annaparochie om het kind van haar peettante te zien? Hopelijk brengt dit artikel de lezers van *Fryslân* op een idee.

Rembrandt, Drie studies van een meisje en een schets voor Aeltje Schouten, gewassen pentekening, niet gesigneerd (1641), Cambridge, Mass., Fogg Art Museum

Gerrit van Loo's nicht, de bruid van Titus

Drie maanden na zijn bezoek aan de familie Van Rijn in Amsterdam overleed Gerrit van Loo in Sint Annaparochie, op 26 december 1641. Toen Saskia een half jaar later haar testament vernieuwde was Hiskia, nu de weduwe Van Loo, wederom haar favoriet. Het kapitaal van de schilder en zijn vrouw was inmiddels

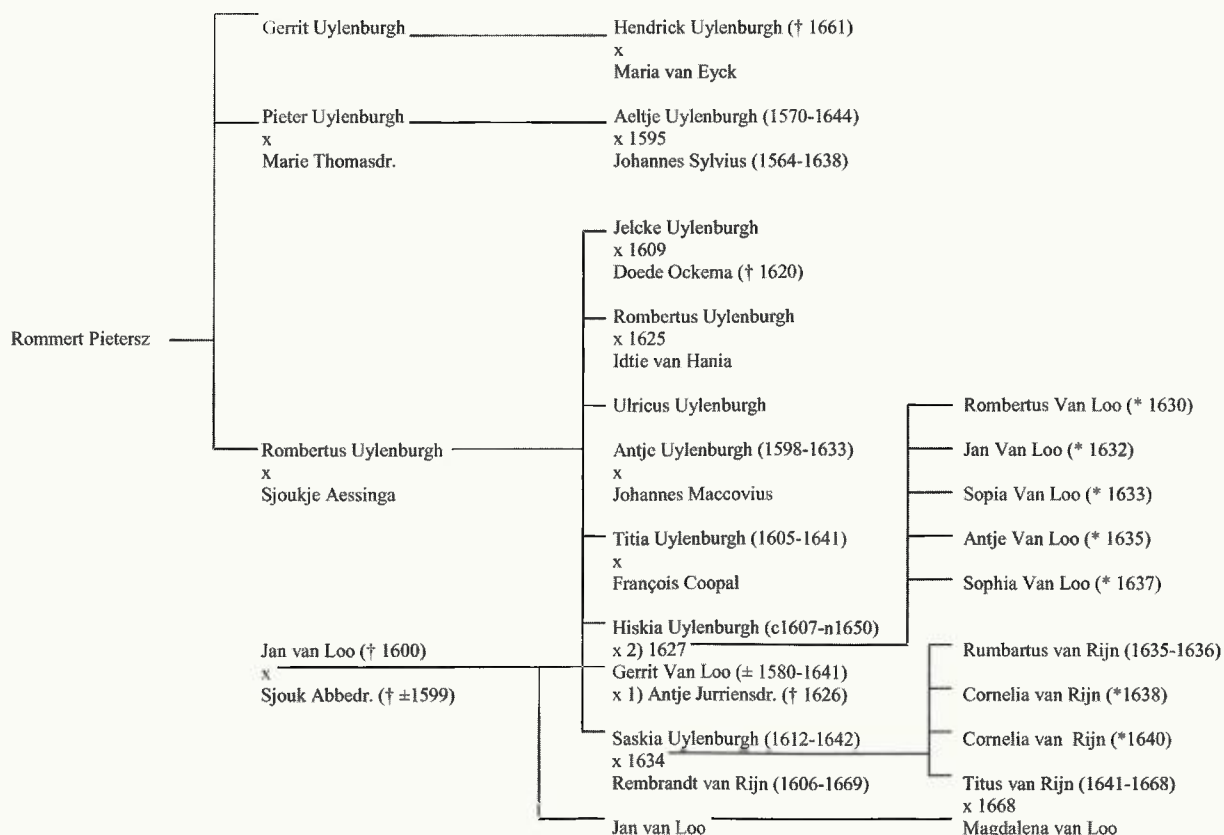
vertienvoudigd, zodat Saskia's zuster niet minder dan 20.000 gulden in het vooruitzicht werd gesteld – uiteraard in het geval dat Saskia geen nabestaanden in de eerste lijn (haar man en zoon) meer zou hebben. Als Rembrandt zou hertrouwen zou hij zijn deel kwijt zijn. Saskia overleed op 4 juni 1642 en haar begrafenis moet zijn bijgewoond door Jan van Loo, de jongste broer van Gerrit, die zilversmid was in Amsterdam. Jan verklaarde later immers dat hij 'seer goede kennis' had gehad aan Rembrandts 'overleden huijs-vrouwe Saskia van Uylenburgh'.

De dochter van deze zilversmid, Magdalena van Loo, trouwde in 1668 met Saskia's zoon Titus. Dus een neef en een nicht van Gerrit, die hemzelf niet bij leven hebben gekend, vonden elkaar lang na zijn dood. De vriendschapsband tussen de Van Loo's en de Uylenburghs heeft al met al meer dan driekwart eeuw standgehouden. Gerrits naam als peetoom van Titus komt tenslotte voor op het doopbewijs dat Rembrandts zoon voor zijn huwelijk aan de Staten van Holland overlegde toen hij op zijn beurt in 1664 venia aetatis aanvroeg. Daarin staat voor het laatst de naam van Gerrit vermeld als: 'Ghetuygē secretaris gerardus Loo'.

Literatuur:

Ben Broos, 'Rembrandt: verliefd, verloofd, getrouwd', *Kroniek van het Rembrandthuis* (2001), pp. 32-43
 Ben Broos, 'Saskia Uylenburgh, Friese jongedochter, Rembrandts bruid', *Fryslân* 9 (2003), pp. 22-29
 Ben Broos, 'Rembrandts eerste reis naar Friesland', *Oud Holland* 118 (2005), pp. 79-90
 Ben Broos, *Het Rembrandt Boek*, Zwolle 2006
 Ben Broos, 'Gerrit van Loo, voogd van Saskia, zwager van Rembrandt', *Oud Holland* 122 (2009) (in voorbereiding)

Dr Ben Broos is kunsthistoricus en was (hoofd-conservator) van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis in Den Haag.

Sietze Wopkes Wierda

Een Friese architect in Zuid-Afrika

Bij genealogisch onderzoek komt men soms mensen tegen, waarover in Nederland nage-noeg niets bekend is, terwijl er in het buitenland veel over gepubliceerd is en wordt.

Sietze Wopkes Wierda is zo iemand.

Sietze werd op 28 februari 1839 in Hemrik geboren als zoon van Wopke Sjerps Wierda, los-vast arbeider en huisslachter en Pietertje Roelofs deVries. Hij brengt zijn school-jaren door in Hemrik en Wijnjeterp en gaat vervolgens als timmermansleerling, in onder andere Appelscha, werken.

In 1860 gaat hij naar Groningen om daar als timmerman te werken, maar waarschijnlijk ook om daar bouwkunde te studeren. In 1862 verhuist hij naar Drachten waar hij als vol-waardig timmerman werkt. Hij is inmiddels verloofd met Harmke Tjibbeles Kamp, met wie hij op 15 maart 1862 in Drachten trouwt. Harmke is een dochter van scheepstimmerman Tjibbele Wytzes Kamp en Hinke

Ates van der Werff, die een scheepshelling hadden aan de Noorderdwarsvaart in Drachten. In totaal worden uit het huwelijk vier dochters geboren.

Sietze werkte toen vermoedelijk bij aannemer Wietsma in Drachten en leerde verder bouwkunde bij gemeentearchitect D.D. Duursma in Drachten. In 1865 verhuisde het gezin naar Enschede, waar Sietze bij de provincie Overijssel in dienst trad als constructeur bij de staatsspoorwegen. Enschede was (ook toen, 1862) bijna geheel verwoest door een brand en moest weer worden opgebouwd, waardoor er veel werkgelegenheid was. Sietze werd aangenomen voor de functie van opzichter, die ook in staat was tekeningen, uitslagen en details op het station Hengelo te maken. Hij heeft dus blijkbaar in Drachten een goede opleiding genoten. Op 18 september 1863 wordt Sietze bij Koninklijk Besluit benoemd tot "Buitengewoon Opzigter voor het houden van toezigt op het maken van de gebouwen en afrasteringen op het station Enschede, benevens de afrasteringen langs de baan op het gedeelte van Station Hengelo tot aan de Glanerbeek van de spoorweg van Zutphen naar de Pruisische grens, volgens bestek n 209." Hij verricht deze werkzaamheden zo goed dat hij in 1867 benoemd wordt tot "Buitengewoon opzigter voor het houden van toezigt op het maken van gebouwen en verdere werken op de Stationpleinen te Krommenie, Wormerveer en Koog aan de Zaan ten behoeve van de spoorweg van Nieuwendiep naar Amsterdam, volgens bestek 285". Hij gaat daarmee 100 gulden per maand verdienen. De familie Wierda verhuist dan naar Alkmaar.

Pijlsnelle carrière

Sietze wordt in juli 1867 benoemd tot opzichter tweede klasse. Vanwege de veenachtige ondergrond ondervindt men veel problemen bij de aanleg van de spoorlijn tussen Noorder IJdijk en Voorzaan. In 1869 is de spoorlijn klaar onder het bouwkundig toezicht van Sietze Wierda. Nu moest er alleen nog een spoor-

Harmke Tjibbels Kamp

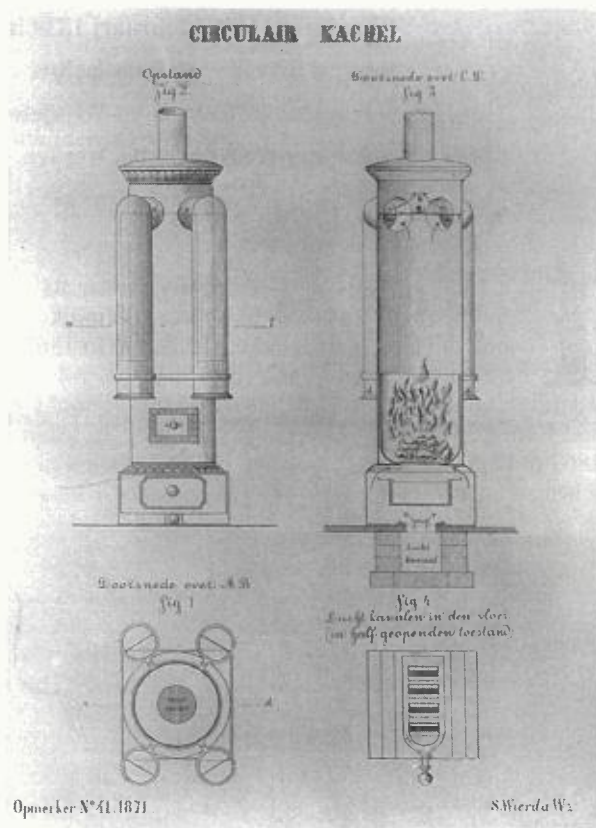
lijn van Zaandam naar Amsterdam komen. Na een lange politieke discussie wordt op 18 februari 1870 het Koninklijk Besluit goedgekeurd om gronden te onteigenen voor de aanleg. Sietze wordt nu bevorderd tot opzichter der eerste klasse en het gezin gaat in Amsterdam wonen. Hij is als opzichter betrokken bij de proef of de spoorbrug over het Noordzeekanaal sterk genoeg is. De proef vindt plaats op 30 april 1876, als de eerste zandtrein van Castricum naar het Westerdok in Amsterdam rijdt. In 1875 volgt een promotie tot hoofdopzichter bij de staatsspoorwegen. Deze bevordering levert hem 2000 gulden per jaar en 4 gulden per dag "voor kosten van veldwerk" op. Vervolgens is Sietze als hoofdopzichter betrokken bij de bouw van het Centraal Station. Van hem zijn berekeningen van brugliggers bewaard gebleven. Hij heeft in die periode veel contact met de architecten Cuipers en Van Gendt. Zijn vrouw Harmke schrijft: "Mijn man heeft het erg druk. Zij make een groot station van 3 miljoen guldens en dan moet hij meest over besture".

Sietze doet ondertussen ook mee aan diverse prijsvragen. Hij maakt ontwerpen voor onder andere een kerk in Rotterdam, het Teylersmuseum in Haarlem, Eikenhorst in Baarn, het Christelijke Schoolgebouw in Drachten en de kerk in Hijum. Ook ontwerpt hij de ventilatie- of circulair kachel, die later in veel school- en openbare gebouwen wordt geplaatst. Hij schrijft vakliteratuur en in 1874 verschijnt zijn boek *Gids van de Belgische Industrie met betrekking tot de Bouwkunde, en wel in het bijzonder hare Steen-, Marmer, Lei, Kalk en Glasproductie*.

Sietze als hoofdopzichter in Amsterdam

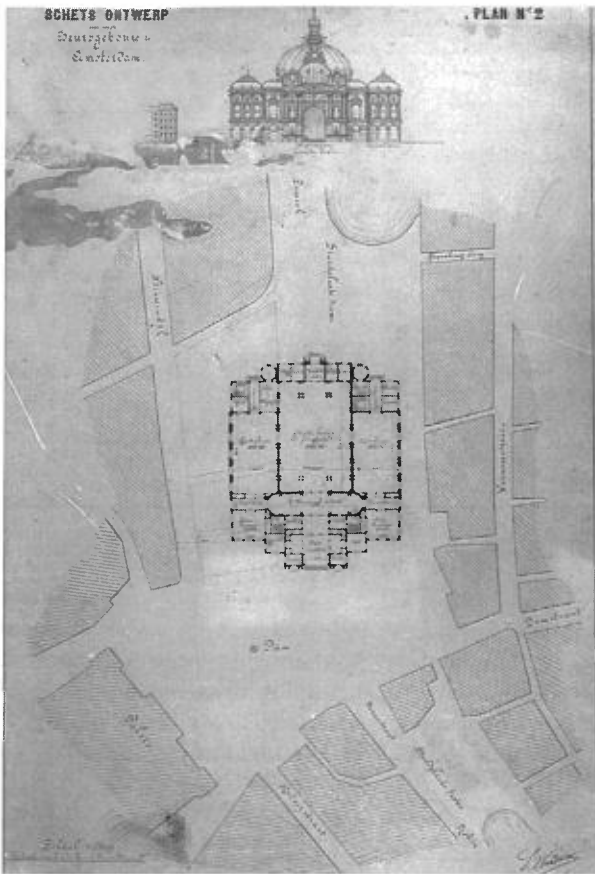
In 1879 doet Wierda mee aan de wedstrijd voor het ontwerp voor het beursgebouw in Amsterdam. Het stadsbestuur van Amsterdam komt er niet uit en men schrijft een internationale prijsvraag uit, maar daar doet Sietze niet aan mee. Hij gaat in november 1887 naar Zuid-Afrika waar hij wordt benoemd tot Gouvernements Ingenieur en Architect. Voordat hij vertrekt wordt hij in datzelfde jaar voor zijn vakmanschap en technische bekwaamheden in ons land benoemd tot lid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

Schets van de kachel (onder ander gebruikt in Drachten)

Grote projecten

Bij de benoeming naar Zuid-Afrika heeft Hendrik Teodor Bührmann een grote rol gespeeld. Deze kende staatspresident Paul Kruger van Transvaal en heeft Sietze tijdens een bezoek van Kruger aan Nederland in 1884 aan hem voorgesteld. Het is de bedoeling dat Sietze de bouw van verschillende Gouvernementsgebouwen voor zijn rekening neemt. Het gezin Wierda gaat in Pretoria wonen "dat schilderachtig tusschen de bergen verscholen ligt. Pretoria is zeer landelijk. De huizen zijn ook alle wit gepleisterd en slechts eene verdieping hoog, bovenverdiepingen schijnen te warm te zijn in dit klimaat...." schrijft Sietze aan zijn familie in Friesland. Als architect begint hij als eerste de toestand van de wegen en de bruggen onder de aandacht te brengen. Sietze organiseert en regelt het onderhoud van wegen en bruggen. Hij ontwerpt verschillende nieuwe bruggen, waaronder de Leeuwbrug over

Schets van het beursgebouw voor Amsterdam

Onthulling van Paardekraalmonument in 1891

bekend geworden als het hoofdkwartier, waar mensen als Breitenbach tijdens de Apartheidsperiode werden ondervraagd. In Johannesburg ontwerpt hij het Hoofdpostkantoor en de gevangenis Johannesburgfort. Het paardekraalmonument bij Krugerdorp is ook door hem ontworpen, evenals het Zuid-Afrika-paviljoen voor de wereldtentoonstelling in Parijs in 1900.

Door de ontdekking van goud in Zuid-Afrika was er veel geld beschikbaar voor staatsgebouwen. Na de Boerenoorlog werkte Sietze als architect samen met Obermeyer in Johannesburg.

Op 10 december 1911 overleed Wierda in het huis van zijn dochter in Kaapstad. In Pretoria herinneren onder andere de Wierda Road en het Wierda-park aan Sietze Wopkes Wierda in Zuid-Afrika.

Proefschrift op internet

Hermann Rex promoveerde in 1974 aan de universiteit van Pretoria op een studie naar: "Die Lewe en werk van Sytze Wopkes Wierda in Nederland met verwijsing na sy betekenis vir die Zuid-Afrikaanse Republiek". In 1974 had ik contact met de heer Rex over die studie en ontving toen een kopie van hoofdstuk 1 met de foto's van Sietze Wierda en zijn vrouw Harmke Tjibbels Kamp. Inmiddels is de heer Rex overleden maar onder anderen mevrouw Rosa Swanepoel houdt zich nog steeds bezig met het schrijven van artikelen over Sietze Wierda. Omdat ik

de Apiesrivier en een brug over de Sesmylspruit in Centurion, die naar hem wordt genoemd. Om de kosten van het onderhoud te drukken wordt vanaf 1891 bij verschillende bruggen tol geheven. Ook in Pretoria gaat Sietze Wierda aan de slag en ontwerpt in Neo-Renaissance-bouwstijl onder andere het Paleis van Justitie en de Oude Raadszaal bij het Kerkplein. Ook het nieuwe Regeringsgebouw wordt door hem ontworpen. Nu wordt dit gebouw het Compolgebouw genoemd en is een politiemuseum. Het is later vooral

Sietze met het personeel afdeling Publieke werken (Sietze in tweede rij, 4e van links)

Paleis van Justitie in Pretoria

het hele proefschrift wilde lezen is na overleg met de Universiteit Pretoria besloten het volledige proefschrift op internet te zetten, zodat dit algemeen toegankelijk is. In het boek (481 pagina's) is veel gedetailleerde informatie met onder andere correspondentie met de familie in Friesland in smeug Afrikaans te lezen. Ook zijn er veel foto's, schetsen, ontwerpen en politieke achtergronden en verwijzingen te vinden. Het proefschrift is via www.ais.up.ac.za/ en dan op "Wierda" zoeken, via internet te lezen (en af te drukken). Meer gegevens over andere publicaties over Sietze Wierda zijn te vinden in het *Suid Afrikaanse Biografiese Woordeboek* pp 864 – 865.

Foppe Dirk Kooistra is arbeidsdeskundige.

Staatsgebouw in Pretoria. Thans nog aanwezig aan het Kerkplein in die stad

Ynboekt

Seleksje út'e nije oanwinsten fan Tresoar fan 1 juny oant en mei 1 novimber 2008

Martha Kist

Skiednis

- * **Geen gunstbetoon maar wet-
telijk recht: leven en werk van
Pieter de Boer**, Sjoerd de Haan.
Drachten: Museum
Smallingerland; Leeuwarden:
Tresoar, 2008. 55 p.
- * **Geen gunstbetoon maar wet-
telijk recht , Sjoerd S. Osinga**.
Drachten: Sjoerd S. Osinga, 2008.
1 dvd (30 min.), bevat: lezing door
Sjoerd de Haan over Pieter de
Boer in museum Smallingerland.
- * **Lichaam, eer en recht in mid-
deleeuws Friesland**: een studie
naar de Oudfriese boeteregisters,
Han Nijdam. Hilversum:
Verloren, 2008. 397 p. + cd rom
- * **Donough McCarthy, 4th earl of
Clancarty**, Reinder H. Postma.
Oudwoude: R.H. Postma, 2008.
110 p.
- * **'Als het goede maar gebeurt':
Titus Brandsma, adviseur in
vrijheid en verzet**, Joan Hemels.
Kampen: Kok, cop. 2008. 210 p.,
[8] p.
- * **Documentaire Titus Brandsma**,
Titus Brandsma Gedachteniskerk
en Centrum. [S.l.]: Maasland
Communicatie, 2007. 1 dvd-video
- * **Metten Weten: Gemma Frisius**

1508-2008, Chris Coppens et al.
Leuven: Universiteitsbibliotheek
K.U. Leuven, 2008. 48 p.

- * **Elisabeth de Flines: een onmo-
gelijke liefde in de achttiende
eeuw**, Machiel Bosman.
Amsterdam: Athenaeum-Polak &
Van Gennep, 2008. 158 p.
- * **Sibrandus Leo en zijn
abtenkronieken van de Friese
premonstratenzerkloosters
Lidlum en Mariëngaarde**: een
nadere studie, editie en vertaling,
H.Th.M. Lambooy. Hilversum:
Verloren, [2008]. 539 p.
- * **Die friesischen Johanniterklöster
im Mittelalter**, Johannes A. Mol.
Cloppenburg: Heimatbund für
das Oldenburger Münsterland,
2008. 24 s
- * **Alexander Mack: a man who
rippled the waters**, Myrna
Grove. Morgantown, PA:
Masthof Press, cop. 2008. 60 p.
- * **Buorkje yn Fryslân: in skets
fan it boerelibben yn 'e tweintichste
ieu**, Harm Kielstra et al.
Gorredijk: Bornmeer, 2008. 176 s.
- * **Trying-out: an anatomy of
Dutch whaling and sealing in
the nineteenth century, 1815-
1885**, Joost C.A. Schokkenbroek.
Amsterdam: Aksant, 2008. 366 p.
- * **De Amelander walvisvaart**,
dagboeken van Hidde Dirks Kat
en Marten Jansen. Hollum:
Cultuur Historisch Museum
Sorgdrager, 2008. 155 p.

- * **Soldaat zonder franje**, Date
Jansonius. Oosterbeek: Pro
Memorie, 2008. 71 p.
- * **Ik kon niet anders ...**, Gerben
Kempenaar. Haren, Siet
Schoonbeek-Oegema, 2008. 79 p.
- * **Femme fatale: love, lies, and
the unknown life of Mata Hari**,
Pat Shipman. New York, NY:
Morrow, cop. 2007. XI, 450 p.
- * **Spione, die die Welt bewegten:
von den Pharaonen bis Mata
Hari**, Manfred Reitz. Stuttgart:
Theiss, 2006. 190 s.

Pleatslike skiednis

- * **Boer Gerben Feitsma: portret
van een Friese NSB-burge-
meester**, Oebele Vries.
Gorredijk: Bornmeer, 2008. 208 p.
- * **Suteljenderwize teplak: oan-
tinkens fan in bakkersfeint
(±1940-1948)**, Piter Krol.
Wiuwert: Hissel, 2008. 383 s.
- * **De Grote of Jacobijner kerk te
Leeuwarden**, Bernhard van
Haersma Buma. Leeuwarden:
Friese Pers Boekerij, cop. 2008.
96 p.
- * **Geschiedenis van het Kruis- of
Doumaleen te Aldeboarn**,
Martha Kist. Hilversum:
Verloren, 2008. 212 p.
- * **Waar blijft de tijd: 1000 jaar
Friese Wouden**, Johan Frieswijk
et al. Zwolle: Waanders, 2007-....
Dl. 7: De verveningen, door Kerst
Huisman. cop. 2008. 96 p; dl. 8:

- * **Geloofsleven en dominees**, Gerko Last. 2008. 96 p.; dl. 9: Landbouw en boerenleven, door Hinne Bokma. 2008. 96 p.; dl. 10: Sport, door Eelke Lok. cop. 2008. 96 p.; dl. 11: Dorpsdokters en gezondheidszorg, door Fokko Bosker. 2008. 96 p.
- * **De nieuwe vermaning in Holwerd 1850**, Theunis Watzes Jensma. Buitenpost: Het Behouden Huis, 2008. 32 p.
- * **Makkum en Cornwerd: een protestantse gemeente en haar gebouwen 1580-2006**, Herman van den Ende. Makkum: Protestantse Gemeente Makkum e.o., 2008. 120 p.
- * **Fan Van Sytzama oant Scheringa**; dokumintêre oer Rinsma-state by Driesum. Leeuwarden: Omrop Fryslân, 2008. (30 min.)
- * **10 jaar Vereniging Historisch Sneek e.o.:** een kleine geschiedenis van Sneek, 1998-2008, Vereniging Historisch Sneek, Jantje Bazuin et al. Sneek: Vereniging Historisch Sneek, 2008. 32 p.
- * **Fan ûnlân oant Smellingerlân:** Fryske feanûntgunningen yn de midsieuwen en lettere turfwinning om Drachten hinne, Yuri van Koeveringe. Hoorn: Uniepers, 2008. 95 s.
- * **100 jaar Oud-Indische Buurt in Leeuwarden**, Robert Tromp et al. Leeuwarden: De Groot-comité Oud-Indische Buurt, 2008. 23 p.
- * **Het vergeten leven rond de Zuiderzee**, Ingeborg Wind. Arnhem: Terra, cop. 2008. 143 p.
- * **Sneek: wandelen door de geschiedenis van een waterstad**, H. Koppen et al. Amersfoort: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, cop. 2008. 72 p.
- * **Franeke: stad van professoren, psychiaters en planeten**, Roelof et al. Groningen: Banga Book Productions, cop. 2008. 150 p.
- * **Aantekeningen 1787-1810**, Jouke Hendrik Olinjus; bezorgd door Annie Douma. Harlingen: Flevodruk, 2008. 200 p.
- * **Heerenveen in oude ansichtkaarten**, ansichtkaarten geselecteerd en van teksten voorzien door Jacques Kuiper. Zuidwolde: Retrospect Boekproducties, 2008. 64 p.
- * **Gien plak dat mi'j zo trekt!:** de 13 Oost-Stellingwarver dörpen vroeger, Henk Bloemhoff. Oldeberkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2008. 92 p.
- * **Heringastate en het Dr. H. Poptagasthuis**, Lourens Oldersma. Marssum: Voogden Heringastate en Poptagasthuis, 2008. 33 p.
- * **Makkinga, 1408-2008: haar geschiedenis van zes eeuwen**, Jan Nijholt et al. Makkinga: VVV 2008. 153 p.
- * **Jeugdherinneringen: hoe onze dorpen Paesens-Moddergat veranderden**, Willem Meinsma et al. Moddergat: W. Meinsma, 2007. 159 p.
- * **Van wildernis tot Smallingerland:** Friese veenontginningen in de middeleeuwen en latere turfwinning rond Drachten, Yuri van Koeveringe et al. Hoorn: Uniepers, cop. 2008. 95 p.
- * **100 jaar Nieuw Apostolische Kerk Lemmer:** verhalen-historie-kronieken.. Lemmer: Nieuw Apostolische Kerk Lemmer, 2006?. 79 p. + cd-rom
- * **Een eeuw christelijk onderwijs Dronrijp, 1908-2008**, beschrijving 908-1983: Etty Algra-Sietsma et al.; beschrijving 1983-2008: Freerk A. Bouma et al. Dronrijp: Reüniecommissie It Anker, 2008. 80 p.
- * **Coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Eendracht"**, Historische Vereniging Makkinge. Makkinga: Historische Vereniging Makkinga e.o., 2006. 30 p.
- * **Een kuierke door Sneek: 1950-1980**, Sjoerd Vriesema. Zaltbommel: Aprilis, cop. 2008. 96 p.
- * **Leeuwarden in de luwte: stad en mensen in de lange jaren vijftig**, Bas den Oudsten et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 141 p.
- * **Blokhuispoort: 500 jaar gestraft in Leeuwarden**, Ellen Schat et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 96 p.
- * **Emigranten uit Dantumadeel en Dongeradeel**, Kor Postma. Damwoude: K. Postma, 2008. 122 p.
- * **Wolvega en de Weststellingwerfse dorpen in oude ansichtkaarten:** een rondje langs de bovenloop van de Lende, Geert Lantinga. Zuidwolde: Retrospect Boekproducties, 2008. 64 p.
- * **Us doarp Mitselwier**, Meindert Meindersma et al. Metslawier: Dorpsbelang Metslawier, 2008. 132 s.
- * **Bommen op Saakstra's brug: oorlog en bevrijding in Noordwest-Friesland**, Jacob Stelwagen. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 224 p., [16] p.
- * **Kerken, torens & klokkenstoelen van Wymbritseradiel**, Sytse ten Hoeve et al. IJlst: Gemeente Wymbritseradiel, 2008. 92 p.
- * **De bruggen van Leeuwarden**, Leendert Plaisier et al. Leeuwarden: Museumhaven Leeuwarden, 2008. 34 p.
- * **Rie sa't it wie!**, Comité Oud Ried: Sjoukje Hibma et al. Ried: Comité Oud Ried, 2008. 168 p.
- * **Haven Vlieland**, Cultuurhistorische Vereniging "Eylandt Flielandt". Vlieland: Cultuurhistorische Vereniging "Eylandt Flielandt", 2008. 36 p.
- * **In de geest van de tijd: H. Geestkerk Heerenveen, 1933-2008**, H. Oldenhof. Heerenveen: R.K. Parochie, 2008. 68 p.
- * **"Die jongen is niet voor jou alleen": Frits Buurman (1964-2007)**, Jan Houter et al. Harlingen: Flevodruk, 2008. 72 p.

Argeology

- * **Het eiland Trynwâlden:** onderzoek naar de geomorfologie en zwerfstenen van de Trynwâlden, Jan Faber et al. 1e dr. Gytsjerk: Stichting Cultureel Erfgoed Trynwâlden, 2008. 110 p.
- * **Zwerfstenen in Fryslân: de erfenis van de IJstijden rond Buitenpost**, Yuri van Koeveringe; et al. Hoorn: Uniepers, cop. 2008. 95 p.
- * **Diggelguod: 25 jaar Argeologysk Wurkferbân:** archeologisch onderzoek in Fryslân, Kerst Huisman et al. Ljouwert: Fryske Akademy; Ljouwert: Afûk, 2008. 375 s.
- * **Veenterpen rond Sneek: Friezen tussen klei en veen in de Romeinse tijd**, Annelies Vreeken; et al. Abcoude: Uniepers, cop. 2005. 80 p.
- * **Oerjagers yn Noardeast-Fryslân:** Achtkarspelen yn de tiid fan Neandertalers en rindierjagers, Yuri van Koeveringe et al. Hoorn: Uniepers, 2006. 80 p.
- * **IJstijdsporen in Noordoost-Fryslân:** de oudste bodem van

Kollumerland, Evert van Ginkel et al. Hoorn: Uniepers, cop. 2006. 79 p.

Genealogy

- * **Bosma-Dijkstra: Andriesje Dijkstra 1869-1936**, Jan Dirks Bosma 1869-1952. Hielke Heeringa. Joure: H. Heeringa, 2008. 204 p.
- * **Familie Jaring Huitema: van Burgwerd naar Bolsward**, George B. Huitema. Burgwerd: G.B. Huitema, 2008. 109 p.
- * **"Genealogie van de familie Popma"**: de sibbelingen van Uble Jeens afkomstig van Corteswagen, Pieke van der Schaaf. Reduzum: P. van der Schaaf, 2008. 79 p.
- * **Genealogie van de familie Franke Allen Scheenstra**, zoon van Alle Jans (1715-1803) en Trijntje Franken (1721-1789), G.J. Scheenstra. Heerenveen: G.J. Scheenstra, [2008]. 11 p.
- * **Three hundred years of Tjeerdsma: family history**, Tjeerd (Sid) Tjeerdsma. Midland, ON: T. Tjeerdsma, 2002. 279, 1 p.
- * **Stamboom Palma van Ternaard**, H. Tak. Veenwouden: H. Tak, cop. 2007. 107 p.
- * **IJsselmuiden in Friesland, 1700-1870**, Paul Eijkhout. Nijmegen: P. Eijkhout, 2008. 37 p.
- * **It Brânlân: grond onder de geschiedenis van de familie Brandsma uit Doniawerstal, 1575-2007**, Ruud Brandsma. Diepenveen: R. Brandsma, 2008. 210 p.
- * **De Hellinga's en aanverwante families**, Jan de Jager et al. Dokkum: J. de Jager, 2008. 2 dl. (V, 1492 p.) + CD-rom
- * **Een Friese familie: de levensgeschiedenis van de Kuiphof-familie door de eeuwen heen**, Henk Kuiphof. Heemstede: Lions Digital Print, 2008. 355 p.
- * **Het dossier Koopmans**: een verzameling officiële papieren behorende bij de genealogie Koopmans, de afstammelingen van Ruurd Koopmans en Trijntje Baukes uit Britswert, Friesland, bijeengebracht en getranscribeerd door Jan Koopmans. Velsbroek: J. Koopmans, 2008. 1 dl.

Taal en literatuer

- * **Terpen en terpnamen**: een naamkundig en historisch-geografisch onderzoek naar vijf

naamtynen in Fryslân, Karel F. Gildemacher et al. Leeuwarden: Fryske Akademy; Leeuwarden: Afûk, cop. 2008. 368 p.

- * **Frjemde kusten = Vreemde kusten**: Internationaal Dichtersfestival 2008, Prinsetún Ljouwert, Breyten Breytenbach et al.; vert. Laurens Vancrevel et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 111 p.
- * **Mondelinge taalvaardigheid op de Trijetalige skoalle**: een vergelijking van de mondelinge taalvaardigheid in het Fries, Nederlands en Engels tussen leerlingen van een drietalige basisschool en leerlingen van een tweetalige basisschool, M.T. van der Meij. Zwolle: M.T. van der Meij, 2008. 64 p.

Sport

- * **Haije Kramer, schaker**, H.R. Heite. Leeuwarden: Tresoar, 2007 [i.e. 2008]. 180 p.
- * **Het verwoeste leven van Foekje Dillema**: de grootste tragedie uit de Nederlandse sportgeschiedenis, Max Dohle. Amsterdam: De Arbeiderspers/Het Sporthuis, cop. 2008. 115 p.
- * **Tot heil onzer ribbenkast**: een eeuw sport in Harlingen, J.J. Huizinga et al. Harlingen: Flevodruk, 2007.
- * **In keatser fan formaat: Chris Wassenaar, de grutte fan Minnertsgea**, Jelle Bangma et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 110 p.
- * **Keningen fan no en eartiids**, Jan Durks van der Mei. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008.
- * **De vier Van Wierens: kaatsen in Friesland 1960-1990**, Rynk Bosma. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 192 p.
- * **Lemster skûtsje**, Klaas Jansma. Leeuwarden: PENN, 2008. 176 p.
- * **Oostergoo, zolang de wind over Fryslân waait, 1848-2008**, Th. A. Velsink et al.. S.l.: Oostergoo, 2008. 132 p.
- * **Fan de grutte toer en de lytse bal!**: 50 jier Keatsferiening "Meiinoar Ien", Koarnwert, 1958-2008, Otto Gielstra. Cornwerd: K.V. Meiinoar Ien, 2008. 130 s.
- * **"The field is very glad, sir..."**: 125 jaar L.A.C. "Frisia 1883", Willem Stegenga et al. Leeuwarden: L.A.C. "Frisia 1883", 2008. 296 p.
- * **Eén groot feest: 75 jaar VV De**

Monnik, Jan Abrahamse et al. Schiermonnikoog: VV De Monnik, 2008. 143 p.

- * **SC Heerenveen in Europa, 1995-2007**, Gurbe van der Woude et al. Heerenveen: SC Heerenveen/Leeuwarden: NDC Mediagroep, 2008. 191 p.

Keunst

- * **De Oldehove valt**. Leeuwarden: Tresoar, 2008. dvd (40 min.) Papierteater fan Haye Bijlstra op lokaasje yn de Aldehou.
- * **Boele Bregman & Gerrit Benner**, Manon Borst et al. Franeker: Museum Martena, 2008. 44 p.
- * **De verbindende kracht van quilts: lappendeken van verhalen**, An Keuning-Tichelaar et al. Witmarsum: Internationaal Menno Simons Centrum, cop. 2008. 191 p. + dvd
- * **Pier Pander 1864-1919**: scultore olandese a Roma, mostra a cura del Fries Museum, Leeuwarden. Roma: Palombi, cop. 2008. 48 p.
- * **Die Sachsen in Friesland**: Abriebe von Grabmälern der sächsischen Herzogsfamilie zu der Zeit ihrer Statthalterschaft in Friesland: Katalog, Walter Schulz et al. Emden: Johannes a Lasco Bibliothek; Wuppertal: Foedus, cop. 2008. 96 s.
- * **Het witte hemd van mijn vader**, Jan Hofstra et al. Hoogeveen: Stichting 'De Hooghe Kamer'; Alkmaar: De Doelenpers, cop. 2008. 84 p.
- * **N. P. de Koo 1881-1960**: grafisch vormgever en interieur-architect, Peter van Dam et al. Eindhoven: ZJO, 2008. 180 p.
- * **Wobbe Alkema en het constructivisme**, Han Steenbruggen et al. Groningen: Groninger Museum, cop. 2007. 175 p.
- * **Eeltsje Hiddes Halbertsma 1797-1858**, dichter & sjonger: de lietsjes fan syn libben, Bennie Huisman et al. It Hearrenfean: Stifting De Ferteller, 2008. 1 cd.
- * **Jan Kuiper retrospectief 2008**, Hans Smelik et al. Drachten: Museum Smalingerland, 2008.
- * **De Schierstins een ongekende schat**, Jaap van der Boon. Veenwouden: Stichting De Schierstins, 2008. 64 p.
- * **Grachtstraat 42: het klein schildersobservatorium van Job Hansen**, Han Steenbruggen.

- Heerenveen-Oranjewoud: Museum Belvédère, cop. 2008. 111 p.
- * **Geleijers: vroege Noord-Nederlandse majolica in West-Friesland 1600-1650**, Lies Schram et al. Hoorn: Stichting Vrienden van het Westfries Museum, 2008. 23 p.
 - * **Wigerus Vitringa (1657-1725)**: de zeeschilder van Friesland, Gert Elzinga et al. Leeuwarden: Fries Museum; Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 71 p.
 - * **De kleur van Friesland: beeldende kunst na 1945**, Huub Mous. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 256 p.
 - * **Het lelijke jonge eendje: naar het sprookje van H. Andersen**, T. van Hoytema. Leeuwarden: Bornmeer, cop. 2008. XXXI p.
 - * **Fries**, Robert Zandvliet et al. Oranjewoud: Museum Belvédère, cop. 2008. 87 p.
 - * **Waltastins**, Rennenbergkamer: de restauratie van twee bijzondere gebouwen die deel uitmaken van het stadhuis van Sneek, Frans Tolsma et al. Sneek: Gemeente Sneek, 2008. 80 p.
 - * **Burgers op de boerderij, boeren in de kunst 2008**, Anno Huidekoper et al. Sint Annaparochie: Stichting Bildtse Aardappelweken, cop. 2008. 72 p.
 - * **Avondmaalszilver**: protestantse gemeente te Burgwerd-Hartwerd-Hichtum, Sijmen Duursma. Burgwerd: Diaconie Burgwerd-Hartwerd-Hichtum, 2007. 32 p.
 - * **Verstild Friesland = Ferstille Fryslân**, Rienold Postma et al. Leeuwarden: Utjouwerij Fryslân, 2008. 111 p.
- Natuer*
- * **Vegetatiekartering Easterskar 2007**, It Fryske Gea. Olterterp: It Fryske Gea, 2008. 40, 38 p.
 - * **Schelpen van de Waddeneilanden**: overzicht van de mariene autochtone weekdieren (Mollusca) en aangespoelde schelpen van de Nederlandse Waddeneilanden Texel, Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog (plus incidentele vondsten elders uit het Nederlandse waddengebied), R.H. de Bruyne et al. 's-Graveland: Fontaine Uitgevers, cop. 2008. 359 p.
 - * **Hoe't ginten en boebies elkoar ûntdûke**: beskriuwing oer in seefûgelslachte, Jaap de Jong. Ljouwert: Fryske Akademy, 2008. 29 p.
 - * **Van polder naar kwelder: proef-verkweldering Noarderleech**: een experiment, Albert Beintema et al. Veenwouden: Altenburg & Wymenga; Olterterp: It Fryske Gea, 2007. 16 p.
 - * **Boschwachterij 'Vlieland': wetenswaardigheden 1908-2008**, Jan Houter. Harlingen: Flevodruk, 2008. 108 p.
 - * **Nomination of the Dutch-German Wadden Sea as world heritage site**: nomination dossier to the UNESCO for inscription into the World heritage list, Common Wadden Sea Secretariat, World Heritage Nomination Project Group. Wilhelmshaven: Common Wadden Sea Secretariat, 2008. 200 p. + cd-rom.
- Ferskaat*
- * **Hartstikkene Foppe**: een elftal lessen in leiderschap, Jan Dijkma et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 127 p.
 - * **Volmachten ten Landsdage of Staten van Friesland: naamlijst 1580-1700**, M.H.H. Engels. Leeuwarden: ME, 2008. 58 p.
 - * **Koken in Sneek: ruim 75 gerechten van en voor Snekers**, Henk van der Veer et al. De Rijk: Orange House, cop. 2008. 123 p.
 - * **Friese pot: van sipelsop en snorrepotsje**: Friese streekgerechten en wetenswaardigheden, Soest: Verba; Soest: Ruitenberg-Boek (distr.) cop. 2008. 80 p.
 - * **Terschellinger cranberry**: historie, recepten, Cranberrybedrijf Skylge et al. (Nieuwe uitg.). Terschelling West: VVV Terschelling; Terschelling Formerum: Cranberry Terschelling, cop. 2008. 48 p.
 - * **Een pastorie in weer en wind**: een episode uit de geschiedenis van het gezin Ds. J. Hettinga, Betty van der Woude-Hettinga. Dronrijp: Van der Woude-Hettinga, 2008. Ruinen: Bariet. 174 p.
 - * **Hendrikje, kosteres van Foudgum**: in de ban van Piet Paaltjens, Ties Jan Eekhof. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 119 p., [8] p.
 - * **Beste aardappelen: over de aardappel en de aardappelteelt in Fryslân** = Bêste ierappels: over de ierappel en de ierappelbou yn Fryslân = Beste eerpels: over de eerpel en de eerpelbou in Fryslân, Jantsje Post et al. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 2008. 154 p.
 - * **Historische klokkenstoelen in Nederland**, Wil Plantinga. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, cop. 2008. 144 p.
 - * **B 31312. (Leeuwarden)**: Fries Film Archief, 2008. 1 dvd (10 min.) Op dvd: Citroen 1949 Tresoar. Film over auto met kenteken B 31312 van dhr. Hiemstra
 - * **Jan Drost, hynders en hynderark**, Sytse Jouta. 1e dr. Ljouwert/Leeuwarden: Elikser, 2008. 92 p.
 - * **Speelwerk voor een Friese staartklok**: wegwijzer voor zelfbouw, Cees T.M. Smit. Santpoort-Zuid: Smit, 2008. 114 p.
 - * **De geschiedenis van de diergeneeskunde in Ooststellingwerf**, Th.T. Adamse et al. Oldeberkoop: Stellingwarver Schrieversronte, cop. 2008. 136 p.
 - * **Er zijn van die momenten in je leven...**: het leven van opa in een notedop, Ad.C. de Haan. Dokkum: Atsee Uitgever, 2008. 79 p.
 - * **Wegen van waarde: een Bonifatiusroute door Dokkum**: een romaanse kerkenroute langs dorpen in Noordoost-Fryslân, Frans Sijsma. Dokkum: Stichting Inspirerend Noordoost-Fryslân, 2008. 48 p.
 - * **Holland meeslepend: mensenwerk op en rond de Terschellinger zeesleepboot**, Jan Heuff. Harlingen: Flevodruk; Harlingen: Stichting Zeesleepboot Holland, cop. 2008. 168 p.

Verschijningsdata Fryslân in 2009:

nr. 1	maart	kopy inleveren voor 1 februari
nr. 2	juni	kopy inleveren voor 1 mei
nr. 3	oktober	kopy inleveren voor 1 september
nr. 4	december	kopy inleveren voor 1 november

kunst

Mythen 4 Elfstedentocht

Ineens was ie op de buis: de roemruchte 'Teen van Tinus'. TV-kijkend Nederland kreeg het mythische souvenir van Tinus Udding te zien op 21 februari 2007 in het veelbekeken programma 'De wereld draait door' en vier dagen later nog eens in 'De avond van de Elfstedentocht'. Zijn opgedroogde teen was op slag nationaal erfgoed geworden. Alsof het de dag van gisteren was, vertelde de Elfstedenheld uit Uffelte voor de zoveelste keer zijn verhaal over de even barre als mythische tocht van 1963, over het rijden met de schouder uit de kom en de bittere kou van min achttien graden. Hij was gefinisht als 31ste, maar had niets gemerkt van ernstige bevroeringsverschijnselen. Pas na de tocht had hij last gekregen van zijn tenen. De artsen in het Academisch Ziekenhuis in Groningen konden toen alleen nog maar het huidomhulsel van zijn linker grote teen met nagel en al verwijderen. Hij had de afgevroren teen mee naar huis genomen, laten drogen en later (in 1994) aan het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindeloopen gegeven. En hij had er een autobiografisch boekje aan gewijd met de veelzeggende titel: 'Mijn teen voor het kruisje'.

De 'Teen van Tinus' is het gedroomde museale voorwerp. Het is huiveringwekkend, mooi in al zijn lelijkheid, het is echt en het vertelt als pars pro toto alle verhalen over 100 jaar Elfstedentocht. Het verwijst naar heldendom, drama en alle ontberingen en offers die voor een heldendaad gebracht moeten worden. De 'Teen van Tinus' is ook een wonderlijk medisch relikwie, want na verloop van tijd zijn huid en nagel weer aangegroeid. De 'Teen', kortom, is een bijna magisch object, dat op passende wijze onder een stolp(je) gepresenteerd wordt en deze stolp bevindt zich op zijn beurt weer in een vitrine. Meer museale aandacht is niet mogelijk. Het nietige van een rest, die gewoonlijk weggegooid wordt, is geladen met de betekenis van de Elfstedentocht als Tocht der Tochten. Het is een mythisch souvenir dat bovendien open staat voor alle geschiedenissen van de Elfstedentochten die hopelijk nog zullen komen.

De geofferde teen van Tinus Udding heeft evenwel ook een schaduwzijde. Wat eens een persoonlijk aandenken was aan een helse tocht, is veranderd in een onberispelijk museaal artefact dat de collectieve herinnering aan een even persoonlijke als universele geschiedenis levend houdt. De 'Teen van Tinus' verwijst niet alleen naar de religie van de sport, die de halve bevolking vooral zondags in zijn greep houdt en de aanhoudende Elfstedenmanie, maar ook naar het sluipende proces van musealisering, dat onderhand de hele maatschappij dreigt te verstikken. Door de historische werkelijkheid doelgericht te musealiseren en te mythologiseren, lijkt het alsof 'schoonheid' en 'deugd' eeuwige en onveranderlijke categorieën zijn. Wat eens mooi en belangrijk was, moet altijd zo blijven is de algemene gedachte. De hele serie Mythen – Afsluitdijk, Gerrit Benner, Mata Hari en Elfstedentocht – gaat eigenlijk over deze dreigende verstening. Als het fossiliseren onveranderd doorgaat, als er geen verandering en vernieuwing meer mogelijk is, sterft eerst de kunst en dan de cultuur.